

## Batı Afrika Arap Şiirlerinin Edebi Metinlerarasılık Bağlamında İncelenmesi

**Mohamadou Aboubacar MAIGA**

Dr. Öğretim Üyesi TOGÜ, İİF Arap Dili ve Belagati

[aboubacar.mohamadou@gop.edu.tr](mailto:aboubacar.mohamadou@gop.edu.tr)

<https://orcid.org/0000-0001-7586-2754>

Makale Başvuru Tarihi : 29.11.2021

Makale Yayın Tarihi : 31.12.2021

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi

### ÖZET

#### Anahtar Kelimeler:

Edebiyat,  
Şiir,  
Metinlerarasılık,  
Afrika,  
Batı.

Edebi metinlerarasılık, şiirinde öne çıkan bir olgudur. Şairin, şiirinin içyapısında vazgeçemeyeceği bir araçtır. Bu araçla metin, diğer metinlerin birçok durumda bilinçli, diğer zamanlarda bilinçsiz bir şekilde özümsemesine bağlı olarak bir dizi sanatsal üslupla düzenlenir. Hedeflenen sonuç ise, edebi yaratıcılık aşamasına ulaşmaktır. Bu olgu şairin sanatsal yaratıcılığını, yeteneğini ve metinlerinde eski şairin beyitlerine dair izler, yararlanmak isteyen güzel ve net bir şekilde kullanma yeteneğini ortaya koymaktadır. Bu çalışma Batı Afrika'daki şairlerin şiirlerini, kasidelerinde ortaya çıkan niteliği, edebiyat eleştirisinde yaygın olan edebi metinlerarasılık olgusunu incelemeyi amaçlamaktadır. Bununla beraber, bu şiirlerde kendilerinden önce gelen ünlü şairlerin şiirleriyle edebi metinlerarasılık ilişkisinin bulunduğu yerleri tespit etmeye çalışmaktadır. Yapılan incelemeler sonucunda Batı Afrikalı şairlerin, eski ve modern Arap mirasından belirgin bir şekilde etkilendikleri tespit edilmiştir. Zira kasidelerin çoğunda İmru'l-Kays, A'sâ Meymûn, Amr b. Kûlsûm, Hassân b. Sâbit, Kâ'b b. Zühayr, Cerîr, Mütenebbî, Ebu Temmâm, Ebu Sa'd el-Fâzâzî el-Endelüsî, Büsîrî ve Senegalli Şeyh İbrahim Enyâs gibi birçok şairlerin şiirlerinden alıntı yapmışlardır. Batı Afrikalı şairlerin kasidelerinde metinlerarasılığın varlığının sanatsal yaratıcılıklarının, deneyimlerinin derinliğinin ve eski metinlerle bağlantılarının kanıtı olduğunu belirtmek gerekir. Aynı zamanda kültürel oluşumlarının kalitesini ve geniş bilgi birikim sahibi olduklarını göstermektedir.

### Analysis of West African Arabic Poems in the Context of Literary Intertextuality

### ABSTRACT

#### Keywords:

Literature,  
Poetry,  
Intertextuality,  
Africa,  
West.

Literary intertextuality is a prominent phenomenon in poetry. A poet is an indispensable tool in the inner structure of his poetry. With this tool, the text is organized in some artistic styles, depending on the conscious assimilation of other texts in many cases and the unconscious assimilation at other times. The result is to reach the beautiful stage of literary creativity. This phenomenon reveals the poet's artistic creativity, talent, and ability to use couplets of the old poet in his texts to the recipient beautifully and clearly. From this point of view, this study aims to examine the poems of poets in West Africa, the nature of their verses, and the phenomenon of literary intertextuality that is common in literary criticism. In these poems, he tries to discover the places where there is a literary intertextuality relationship with the poems of the famous poets who came before them. West African Poets are markedly influenced by the ancient and modern Arab heritage. Because in most of the poems İmru'al-Qais, Al-A'sha Maymun, Amr ibn Kulthum, Hassan ibn. Thabit, Ka'b ibn Zuhayr, Jarir, Al-Mutanabbi, Abu Tammâm, Abu Saad al-Fazazi Al-Andalusi, Al-Busiri, and Senegalese Sheikh İbrahim Anyas quoted the poems of many poets. It should be noted that the presence of intertextuality in the odes of West African poets is evidence of their artistic creativity, depth of experience, and connections with ancient texts. It also shows the quality of their cultural formations and their vast knowledge.

## GİRİŞ

Çağdaş şairin üstün olma ve yaratıcı olma yeteneğinin, zihninde yerleşmiş olan kültürel ve bilişsel etkiler de dâhil olmak üzere bir dizi dilbilimsel ve sanatsal yapıyı çeşitli kaynaklarla özümsemesinde yattığını söylemek mümkündür. Bu nedenle, insan mirasını kavrama ve kültür ve sanata olabildiğince aşinalık kazanma ihtiyacı büyüktür. Bu ihtiyaç, şairin meselelere ve gerçeklere bakışını genişletmesi ve şiirsel görüşünü derinleştirmesi için gereklidir. Çağdaş edebiyat eleştirisi, “bu varlığı ve hümanist mirasların ve metin içindeki kültürel birikimlerin etkili bir şekilde hatırlanmasını” metinlerarasılık olarak adlandırmıştır.

İslam’ın bölgeye girişinden itibaren İslâm kültüründen etkilenen Afrika Arap şiiri, klasik Arap şiirlere ek olarak, tüm şiir metinleriyle dikkate değer bir şekilde bağlantılı olmuştur. Batı Afrikalı şairler, şiirlerinin çoğunda bu olguyu kullananlar arasındadır; zira divanlarının neredeyse hiç bir bölümü veya kasidelerinin bir parçası, bilinçleri tarafından özümseyen eski metinlerden anlamlar devşirip bu anlamları ele almaktan yoksun değildir. Bu olgunun kaynakları ve referansları bulunmasıyla beraber, olgunun kullanma biçimleri ve yöntemleri çeşitli olup şairlerin şiirlerinin yanında sistemlerini de etkilemiştir. Bundan dolayı bu çalışma, söz konusu olgunun bazı içerik ve özelliklerini tespit etmeye ve örneklerini ortaya koymaya çalışmıştır. Böylelikle okuyucunun bu olgunun estetiğinin ve Batı Afrika şairlerinin şiirlerine ne derecede yansıdığını idrak etmesi hedeflenmektedir.

Bu çalışmanın önemi, şiirsel yaratım sürecinde rolü olan Batı Afrika şairlerinin şiirlerinde yer alan sanatsal bir olguyu incelemesinden kaynaklanmaktadır. Çalışma, kaynaklarının çeşitliliği ve üslup farklılıkları açısından bu şairlerin metinlerarasılığı kullanmadaki yaratıcılıklarının özelliklerini izlemektedir. Ek olarak, çalışmalar kapsamlı ve derinlemesine bir üslupla dikkate alınmayan şairlerin yaratıcılığına ışık tutmakta ve şiirsel deneyimlerinin daha derinlemesine anlaşılmasına imkân vermektedir.

Çalışmamız bir giriş, üç bölüm ve bir sonuçtan oluşmaktadır: Birinci bölümde “metinlerarasılık kavramı, doğuşu, türleri ve araçları” ele alınmıştır. İkinci bölüm “Batı Afrika Arap şiirinde şiir metinlerarasılık” başlığını taşımakta ve çalışmanın özünü oluşturmaktadır. Üçüncü ve son bölüm ise “Arap atasözleri ve bilgelik ile metinlerarasılık” başlığına ayrılmıştır. Araştırmanın sonunda, çalışmanın en önemli bulgularını içeren bir sonuç konulmuştur. Çalışmada, olayları niteleme konusunda duyulan ihtiyaç dikkate alınarak bölge şiirleri arasında ilişkinin keşfedilmesi adına betimleyici analitik yöntem kullanılmıştır.

## METİNLERARASILIK KAVRAMI, KÖKENİ, TÜRLERİ VE ARAÇLARI

### Metinlerarasılık Kavramı

“Metinlerarasılık” (التناص) kelime olarak, bir şeyin yüksekliğini, yüceliğini ve sonunu ifade eden النَّصَّ "nas" kelimesinden alınmıştır. نَصَّ الحديث، يُصِّهُ نَصَا (sözü ulaştırdı) ifadesi bu kökten alınmıştır. نَصَّ الحديث إلى فلان (sözü filan kişiye bağladı) denir. نَصَّصْتُه إليه (sözü ona ulaştırdım) ifadesi de aynı kökten gelmektedir. نَصَّصْتُ الظبية جِيدَهَا (geyik boynunu uzattı) denir (İbn Fâris, 1999: 2/562; Cevherî, 1999: 3/226; İbn Manzûr, 2003: 14/271). التناص (intertextuality) eleştirmenlerin ve edebiyatçıların terminolojisinde, ister eski ister modern, ister şiir ister ise düzyazı olsun, tutarlı, kullanılabilir ve yazarın ifade etmek istediği fikri imkan oranında gösterecek şekilde, örtüşme gösteren yeni metindir (Gânim, 2013: 39). Araştırma ve inceleme yoluyla, "تناص" kelimesinden literatürlerde eski Arap eleştirmenlerce tam anlamıyla bahsedilmediğini, fakat bazı ipuçlarının, telmihlerin ve bu kelimeye karşılık anlam yönünden serikât, intihal, muhâkât, iktibâs, tazmîn, muâradât gibi bazı isimlerin ve terimlerin yer aldığını görülmektedir. Dolayısıyla metinler arasında özel türden bir örtüşme ilişkisi kabul edilse de tüm bu terimler، التناص kavramını kullananlar tarafından önerilen gerçek anlamı yansıtmamaktadır(Ömerî, 2007: 18).

## Metinlerarasılık Kavramının Doğuşu

Oldukça yeni bir kavram olan metinlerarasılık terimi, başlarında Rus bilim adamı Mikhail Bakhtin'in (ö.1975) yer aldığı bir grup araştırmacı ve bilim adamından oluşan bazı öncü modern dil bilimciler arasında doğmuştur. Bakhtin, *Philosophy of language* isimli kitabında bu hususu açıklarken, konuya dikkat çekmiş ve “*Daha önceki metinlerin bölümlerini veya metinleri taklit ederken, onları tekrarlarlarken metinlerde gerçekleşen etkileşim gerçeği üzerinde durmaktır*” (Lûşîn, 1424: 26/15) sözleriyle terimi tanımlamıştır. Metinlerarasılık kavramı Bulgar araştırmacı Julia Kristeva'nın elinde *the Poetic Language Revolution* adlı kitabında tam istikrara kavuşana kadar pek çok araştırmacı tarafından kullanılmıştır. Kristeva bu kavramı, diğer metinlerden alınmış bir ifadenin içindeki kesişim noktası olarak zikretmiştir (Dûbiyâzi, 1996: 12/ 310; Kristeva, 1997/13). Bazı araştırmacılar, İngiliz şair T. S. Eliot'un (ö.1965), çalışmalarında metinlerarasılıktan ilk bahseden kişi olduğunu söylemişlerdir (Revâşide, 1986: 13). Arap edebiyatında metinlerarasılık kelimesinin edebi ve eski eleştirel bir olgu için yeni bir terim olduğunu, fakat başka isimler altında ve modern terime yakın şekillerde eski Arap kültüründe köklü temellerinin bulunduğunu açıklanmıştır (Todorov, 1987/ 99). Aynı şekilde eski eleştirmenlerin şiir söylemleriyle ilgili araştırmalarında metinler birbiriyle alakalarına işaret ettiklerini ve bu hususa dikkat çektiklerini de beyan edilmiştir (Ceâfire, 2003: 17).

Bunun en iyi kanıtı, yazar İbnü'l-Mukaffa'nın (ö. 759) صاحب فصوص (yüzük taşı sahibi) olarak zikrettiği şeydir. Bu kişi (yüzük taşı sahibi) yakut, zebercet ve mercan bulmuş, bunları takılara, terki bağlarına ve mutfak eşyalarına dizmiş, her yüzük taşını yerine takmış, benzer renkleri bir araya getirmiş ve bu şekilde güzelliği artırmıştır. Bunu yapan kişiye zanaatkâr denir. Gümüşçü ve altıncı gibidir, onlar bu madenlerden, insanların hoşuna giden süs ve kaplar yapmıştır. Aynen arı benzeri... Arılar Allah'ın yarattığı meyveleri bulmuş, Allah'ın bahşettiği yolu takip etmiş ve bu bal şifa, yiyecek, onlara ait içecek olmuş ve onların işi ve sanatı olarak anılmıştır. Dolayısıyla söz söyleyen kimse, sözünü ister kendisi beğensin, isterse beğenilsin, bir edebiyatçı ve sanatkâr gibi kendine hayran kalmasın, çünkü bunu bizim anlattığımız gibi yaptı (İbnü'l-Mukaffa, 1999: 17). Bu anlayış, dilci Câhiz 'in (ö. 869) ifadesine " şair her ne kadar garip ve tuhaf benzetmeler yapsa da ve harika ustaca güzellikler ortaya koysa da, sözlerini ve anlamlarını kullanarak, önceki şairlerden almış, bunu şiirde onlara benzer yapmak için yapmıştır" (Câhiz, 1969: 3/ 311) şeklinde yansımıştır.<sup>1</sup>

Modern Arap eleştirmenlerinden araştırmacı Muhammed Miftah, metinlerarasılık kavramının, değişik şekillerde gerçekleşen yeni bir metnin başka metinler ile alakalı olması olduğunu nakletmektedir. Ayrıca kavramın kontrolü ve belirlemesi zor, ayırt etme hususunun alıcının kültürüne, bilgi düzeyine ve tercih yeteneğine bağlı karmaşık bir olgu olduğunu açıklamaktadır (Miftah, 1992: 131).

## Metinlerarasılık Türleri ve Araçları

### Metinlerarasılık Türleri

Araştırmacılar metinlerarasılığı birçok tür ve bölüme ayırmıştır. التناص الذاتي (Özsel metinlerarasılık), التناص الداخلي (kapalı metinlerarasılık) ve التناص الخارجي (açık metinlerarasılık) bunların en önemlileri arasında zikredilebilir.

<sup>1</sup> Bu noktada Antere'nin وهل عرفت الداء بعد توهم من متردم هل غادر الشعراء من متردم beytiyle birlikte, Arap edebiyatında; وقوع الحافر على الحافر olarak bilinen ifadeye göndermede bulunmak uygun olacaktır.

### التنصص الذاتي (Özsel metinlerarasılık)

Yazarın metinlerinin birbirleri arasındaki ilişkilerdir. Bu da yazarın ilgilendiği metinsel arka planı ortaya çıkarmaktadır (Hammâd, 1998: 45). Binaen aleyh bu tür metinlerarasılık, edebiyatçının kültürünü, üretiminin kaynakları ve ürünleri arasındaki metinlerarasılığın niteliğini tanıma hususunda çok önemlidir. Bu tür metinlerarasılıkta yazarın yaratıcı olabilmesi için orijinallik veya yenileme olmadan sabit anlamları ve eski çağrışımlarının sınırında durmaması gerekmektedir. Aksine, önceki deneyimin ötesine geçerek metinsel arka planlara daha açık bir yazma geçmelidir.

### التنصص الداخلي (Kapalı Metinlerarasılık)

Bu tür metinlerarasılık, şairin kendi edebi üretimini yeniden şekillendirilmesi kastedilmektedir. Bu da, önceki eserleri özümseyerek veya karşılıklı konuşarak yahut konuşmadan yapılır. Dolayısıyla metinler birbiriyle sınırlıdır. Uyarlanabilir yeni bir şekil oluşturmak için kendi aralarında etkileşime girer ve birbirleriyle ilintili olurlar (Âzâm, 2000: 30-31).

### التنصص الخارجي (Açık metinlerarasılık)

Harici ilişkiyle mevcut metin, diğer önceki ya da muasır metinlerle buluştuğunda ve kesiştiğinde meydana çıkan bir metinlerarasılık çeşididir. Bu nedenle, uyum ve anlaşmazlık biçimlerini hissetmek için, mevcut metni şimdi veya sonra sunduklarının ve çağdaşlarının ışığında okumak gerekir (Miftah, 1992: 125; Hammâd, 1998: 45).

### Metinlerarasılık Araçları

Metinlerarasılığın araçlarına gelince, bununla mevcut metnin mevcut olmayan metinle ilişkisini yöneten yasalar kastedilmektedir. Bu araçlar şu isimler altında ifade edilebilir: الاجترار (tekrarlama), الامتصاص (özümleme/özümseme) ve التحوير (dönüştürme) (Benîs, 1985: 117).

### الاجترار (Tekrarlama)

Bu tür metinlerarasılık, önceki metnin değişmeden tekrarıdır. Yani şair, metni olduğu gibi tekrarlamakla veya özüne dokunmayan ufak bir değişiklik yapmakla yetinmektedir. Genellikle dinsel metin düzeyinde saygı nedeniyle yer alır, böylece efsanevi metin ikinci sırada gelir.

### الامتصاص (Özümleme/Özümseme)

Bu tür, yeni metinde şiir yaratma hususunda daha yüksek ve daha güçlü bir biçimdir. Şairin, değiştirilebilir metni dinamik, dönüşümsel bir tarzda ele aldığı, orijinali olumsuzlaşmayan, aksine, esasen yenilenebilir olan ve devamlılığına katkıda bulunan bir metinle uğraşmaktadır. Bir başka ifadeyle, özümseme eksik metnin yerine ne geçer ne de değiştirir, aksine onu entelektüel, tarihsel ve estetik gereksinimlere göre yeniden biçimlendirmektedir.

### التحوير (Dönüştürme)

Bu tür metinlerarasılık, önceki metnin en yüksek aşamasıdır. Şair, ele aldığı metni dönüştürme ya da aktarma yoluyla bir değişiklik yaparak, yaratıcılığın sınırlamalarının olmadığına inanmakla beraber şekilleri ve yazıyı perdeleyen çıkmazı aşmaya ve okuyucuda şaşkınlık ve sorular uyandırmaya çalışarak bir değişiklik yapmasıdır (Benîs, 1985: 253).

### BATI AFRİKA ARAP ŞİİRİNDE EDEBİ METİNLERARASILIK

Edebi metinlerarasılık, ister şiir ister nesir olsun, eski veya modern seçilmiş edebi metinlerin, şiirsel orijinal metinlerle örtüşmesidir. Böylece, şairin önerdiği fikir üzerinde olabildiğince tutarlı, kullanılmış ve gösterge niteliğinde olur. Edebi metinlerarasılık, şiirsel metnin

güzelleştirilmesinde ve şairlerin edebi tecrübelerini zenginleştiren bir ivme kazandırmada, amaçlarını ve görüşlerini okuyucuya aktarma bakımından önemli bir rol oynamaktadır. Bu başlık altında Batı Afrika bölgesi şairleri arasında edebi metinlerarasılığın özellikleri ve farklı edebi dönemlere göre eski edebiyatçılarla bunlar arasındaki yaratıcı etkileşimin boyutları sunulmaya çalışılacaktır.

### İslam Öncesi Dönem Şiirleriyle Metinlerarasılık

Şüphesiz eski Arap edebiyatı, şiirselliği veren çağrışımlarla dolu bir kaynak ve zengin bir materyaldir. Dolayısıyla Afrikalı şairlerin bu kaynaktan faydalanıp yararlanmaları ve metinlerini destekleyip muhtevasını zenginleştirmek üzere seçkin Arap üsluplarına atıf yapmaları kaynakları bildiklerine ve ona duydukları ilgilerinin kanıtıdır. Muallakât şairleri, geçmişten günümüze kadar Arap şiirinin büyük ustaları arasında şiirlerinden en çok yararlanılan sembol isimlerdir. Bu satırlara dayanarak, Batı Afrika bölgesinin şairleri İmruu'l-Kays (ö. 540), Amr b. Kûlsûm (ö. 584), A'sâ (ö. 629), Ebu Kebir el-Hüzelî (ö. 631), Hansâ (ö. 645) ve Ebu Cübeyl el-Burcumî (ö. ?) gibi cahiliye şairlerinin deneyimlerinden ilham aldıkları ifade edilebilir; zira onların deneyimleri vaz geçilmesi mümkün olmayan bir malzemeyi temsil etmektedir. Edebi metinlerarasılığa Malili şair İbrahim'in aşağıdaki beyitleri örnek gösterilebilir:

وقفا نُبِّكُ مِنْ ذِكْرِي شَيْوْخٍ وَمَسْجِدٍ وَمَرْتَعٍ أَقْطَابٍ وَكَعْبَةٍ قَصْدٍ  
وَنَوْحًا بِأَطْلَالِ الْمَكَارِمِ وَالنُّهَى نِيَاخَ ثَكَالِي قَدْ فَجَعَنَ بِأَوْحَدٍ

(Durun, anarak ağlayalım) şeyhleri, bu cami ve kutuplar yatağı, hedefin Kâbe'si,

Akıl ve onurlar harabesinde feryat ederek, yasıma feryat, birine ıstırap verdi. (el-Malî, 2018: 587)

Şairin, bu ifadeleriyle İslam öncesi şair İmruu'l-Kays'la metinlerarasılık kurulması dikkatlerden kaçmamaktadır:

قَفَا نُبِّكُ مِنْ ذِكْرِي حَبِيبٍ وَمَنْزِلٍ بِسِقْطِ الْإِلْوَى بَيْنَ الدَّخُولِ فَحَوْلٍ  
فَتَوَضَّحَ فَالْمَقْرَأَةِ لَمْ يَعْفُ رَسْمُهُ لِمَا نَسَجَتْهَا مِنْ جَنْوَبٍ وَشَمَالٍ

Dur, dur, terk ettiğim aşığı ve ayrıldığım evi hatırladığımda beni bahtiyar et, Dahul ve Havmel arasında eğrilmiş kumların dağıldığı yerde,

Tuvdih ve Mikrat arasında, onun izi silinmemiş, Kuzeyden ve güneyden esen rüzgârların örtüşü nedeniyle (İmru'l-Kays, 1984: 8)

Şair fikrini Cahiliye dönemi şairinin beytinden elde etmiş ve mevcut metni, mevcut olmayan metinden edebi metinlerarasılık biçiminde ve onun özümseme mekanizmasıyla almıştır. İmruu'l-Kays'ın şiirlerinde kullandığı bazı sanatsal imgeleri taklit edenlerden birisi de Mali çöllerinde yaşamış şair Muhtar el-Hamid'dir. Şairin ifadeleri şu şekildedir:

إِنْ كَانَتْ إِلَّا نَظْرَةٌ عَرَضًا وَقَدْ (أَمْسَيْتُ مُمَسًى رَاهِبٍ مُتَبَتِّلٍ)  
وَضَلَلْتُ كَالْمَدْرِي بَلِيلٍ مُظْلَمٍ مِنْ قَرْعِهَا (مَا الصَّيْحُ مِنْهُ بِأَمْتَلٍ)  
يَا قَوْسَ حَاجِبِ مَرِيْمَ، يَا أَسْنَهْمَا فِي لَحْظِهَا لَا تَرْسِي لِي لَا تَرْسَلِي  
رَفَقًا بِمَنْ ضَحَكَ الْمَشِيْبُ بِفُودِهِ (فَبِكَيْتُ حَتَّى بَلَّ دَمْعِي مَحْمَلِي)

*Karanlık bir gecede bir yol arayan birisi gibi kaldı, Dalından, (sabah daha iyi idi).*

*Ey Meryem'i gizleyen kemer, Ey bakışındaki oklar, benim için sabit durma, göndermeyin, Yanaklarındaki aka gülen yaşlıya acıyarak, (Gözyaşlarım semerimi ıslatana kadar ağladım) (Keşşât: 1996: 124)*

Yukarıdaki şiirde, İmruu'l-Kays'ın muallakasında yer alan aşağıdaki ifadelerin çağrışımı söz konusudur:

|                                                    |                                                 |
|----------------------------------------------------|-------------------------------------------------|
| إِذَا قَامَتَا تَضَوَّعَ الْمِسْكُ مِنْهُمَا       | نَسِيمَ الصَّبَا جَاءَتْ بِرِيَّا الْقَرْنُفُلِ |
| فَقَاضَتْ دُمُوعُ الْعَيْنِ مِنِّي صَبَابَةً       | عَلَى النَّحْرِ حَتَّى بَلَ دَمْعِي مَحْمَلِي   |
| تُضِيءُ الظَّلَامَ بِالْعِشَاءِ كَأَنَّهَا         | مَنَارَةٌ مُنْصَرِّفَةٌ رَاهِبٍ مُتَبَتِّلٍ     |
| أَلَا أَيُّهَا اللَّيْلُ الطَّوِيلُ أَلَا انْجَلِي | بَصِيحٌ وَمَا الْإِصْبَاحُ مِنْكَ بِأَمْتَلٍ    |

*O iki sevgili ki ayağa kalksalar ah! Nazlı saba rüzgârı gül, karanfil kokacak.*

*Gözlerimden akan yaş boşanarak göğsüme Omuzda kılıcımın sırtını ıslanacak.*

*Akşam karanlığı aydınlatır, sanki Akşam insanlardan uzaklaşan rahibin feneri gibi.*

*Ey uzun gece, açılmayacak mısın? Sabahleyin, sabah senden daha iyidir (İmru'l-Kays, 1984: 9-18).*

Önceki üç beytinde şairin İmruu'l-Kays'ın şiirinin anlamlarından ilham aldığını, ancak onun tarafından kullanılan belirli yapıları ve kelimeleri, özellikle de edebi metinlerarasılık tarzında ve onun özümseme metoduyla "بَلْ دَمْعِي مَحْمَلِي" "gözyaşlarım kılıç kemerini ıslattı", "مَمْسَى رَاهِبٍ" "insanlardan uzak bir rahibin bir akşamı gibi", "الصَّبَا" "sabah senden daha iyi" ifadelerinin icazını kullandığını fark edilmektedir.

Konuya dair örneklerden birisi de, Nijeryalı şair Ahmed Ebu'l-Fetih Yarvâvi'nin (ö. 2003) şu sözleridir:

|                                      |                                         |
|--------------------------------------|-----------------------------------------|
| وَإِنَّكَ بَحْرٌ وَمَأْوَى اللَّالِي | (كَثِيرُ الرَّمَادِ) وَسِيعُ الْفَنَاءِ |
| وَإِنَّكَ يَأْقُوتٌ قُوتِ الْقُلُوبِ | وَمُخْتَارُ رَبِّ الْبَرِّ لَا مَرَا    |

*Sen İnciler denizi ve barınağısın, (külü çok) ve çevresi geniş,*

*Sen yakutsun, kalbin azığı, Kötülüğün değil, iyiliğin Rabbinin tercihi (Yorbâvî, 2016: 19).*

Şairin الرَّمَادِ (külü bol) ifadesinde, Hansâ'nın kardeşi Sahr'a yaptığı ağıtla metinlerarasılık bulunmaktadır.

|                                       |                                      |
|---------------------------------------|--------------------------------------|
| طَوِيلُ النِّجَادِ رَفِيعُ الْعِمَادِ | كَثِيرُ الرَّمَادِ إِذَا مَا شِدَّ ٢ |
|---------------------------------------|--------------------------------------|

*Kavmi arasında cesaretli, ulu, Cömert, kış olduğunda, (Hansâ, 2004: 31).*

<sup>2</sup> Bu beyit bazı edebi eserlerde Hansâ 'ya atfedildi, ancak divaninde bulunan beyit şöyledir:

طَوِيلُ النِّجَادِ رَفِيعُ الْعِمَادِ سَمَادٌ عَشِيرَتُهُ أَشَدُّ رَدَا

Şair bunu, edebi metinlerarasılık ve tekrarlama yöntemiyle yapmaktadır. Edebi metinlerarasılığın en güzel örneklerinden bir diğeri, Malili şair üstad es-Sâlik'in şeyhi Muhammed et-Tahir'i methederken söylediği şu sözlerdir:

يُذَكِّرُنِي غُرُوبَ الشَّمْسِ شَيْخًا      وَأَذَكِّرُهُ لِكُلِّ طُلُوعِ شَمْسٍ  
فَلَوْلَا كَثْرَةُ النَّاعِينَ حَوْلِي      عَلَى أَشْيَاخِهِمْ أَمَلَكْتُ نَفْسِي

*Gün batımı bana bir yaşlıyı hatırlatıyor ve onu her gün güneşin doğumunda hatırlıyorum.*

*Etrafımda çok sayıda yas tutanlar olmasaydı, şeyhlerine, kendime sahip olurdum (Salik, ts: 123; Kaba, 2011: 2/ 752).*

Şair, Hansâ'nın kardeşi Sahr'a karşı duygularını dile getirirken söylediği şiirin içeriğini kopyaladığı ve onun tecrübesinden ilham aldığı görülmektedir.

يُذَكِّرُنِي طُلُوعَ الشَّمْسِ صَخْرًا      وَأَذَكِّرُهُ لِكُلِّ غُرُوبِ شَمْسٍ  
وَلَوْلَا كَثْرَةُ الْبَاكِينَ حَوْلِي      عَلَى إِخْوَانِهِمْ ، لَقَتَلْتُ نَفْسِي

*Gün doğumu bana Sahr'ı hatırlatıyor, Ben de onu her gün batımında hatırlıyorum*

*Etrafımda çok ağlayanlar olmasaydı, Kardeşlerine, kendimi öldürürdüm (Hansâ, 2004: 72).*

Şair, el-Hansâ'dan etkilenmekle birlikte, şiirde az da olsa değişiklik yapmaktadır. Zira şiirden iki beyti, edebi metinlerarasılığın özümseme metoduyla şekillendirmeyi başarmıştır.

Senegalli şair Ebubekir Sise, Burûm Cemil el-Hac Abdullah Sise'yi methettiği mimiyeye şiirinde şu ifadelerle Hansâ'dan etkilenmiştir:

جَلُمُ الْحَلِيبِ وَصَبْرُ الْأَرْضِ قَدْ ظَهَرَا      فِي جَبْهَةِ نَوْرِهَا نَارٌ عَلَى عِلْمٍ

*Yeryüzünün sabrı ve sütün hayalidir, Işığının önünde şöhreti, ortaya çıktı (Kaba, 2011: 2/ 754; Sise, ts: 98).*

Beytin ikinci mısraındaki علم نورها نار على (nuru dağın üzerindeki ateşi gibidir) ifadesi Hansâ'nın, kardeşi Sahr hakkındaki şu sözlerinden esinlenilmiştir:

وَأِنْ صَخْرًا لَتَأْتِمُ الْهَدَاةَ بِهِ      كَأَنَّهُ عِلْمٌ فِي رَأْسِهِ نَارٌ

*Eğer Sahr varsa, doğru yolda olanlar ona uyar, Sanki üzerinde ateşi olan dağ gibidir (Hansâ, 2004: 46).*

Başındaki علم في رأسه نار "üzerinde ateş olan dağ" terkihi, meşhur olmuş bir darbı meseldir. Şair, sanatsal yanıt için hafızasını ele geçirmiş önceki metinler aracılığı ile edebi metinlerarasılığı kullanmayı başarmıştır. Şairin, metnini canlandırmak üzere şiirsel türden deneyimi mevcuttur.

Yine konuyla ilintili olarak cahiliye dönemi şairlerinden yararlanmış olan Batı Afrika şairlerinden birisi, "Maşukî el-Zülefa" isimli şiirinde şair Cemil Muhammed es-Sâdis'tir. Şairin A'sâ'dan esinlendiği beyitleri şu şekildedir:

تَمْشِي الْهُؤَيِّيَّ بَيْنَهُنَّ تَبَخُّرًا      وَالرَّجُلُ تَجْرُسُ زِينَةً جُلْخَالًا

*Onların arasında kibirle salınarak yürüyor ve ayak halhalı ziyneti ses çıkartıyor,*

Keza aynı ifadeler “*efrâh ve etrâh*” kasidesinde aşağıdaki şekilde kullanılmaktadır

تَمْشِي الْهُوَيْنِي وَالْمَقَاصِلُ زَيْنَتْ      حَتَّى اشْرَأَبَ لَهْنَ غُصْنُ الْبَانِ

*Eklemler süslenmiş şekilde salınarak yürüyor, Öyle ki onlara el ban ağacının dalı gibi boynunu uzatmış* (Kebîr, 2013: 8).

Kadının yürüyüşünün تَمْشِي الْهُوَيْنِي "kolay yürürken" şeklinde ifade edinmesi, eski Arap şairleri arasında bilinen geleneksel tanımlardan biridir. Şair, önceki iki beyitte bu ortak kullanımdan etkilenmiştir. Şairin, başka bir yerden alıntılanan bu kullanımı, A'şâ'dan esinlenmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Cahiliye dönemi şairi A'şâ bu ifadenin nakledildiği en eski şairdir. Nitekim bu ifade şairin muallakasında yer almaktadır:

غَزَاءُ فَرَعَاءُ مَصْقُولُ عَوَارِضُهَا      مَشَى الْهُوَيْنَا كَمَا يَمْشِي الْوَجِي الْوَجَلُ

*Beyaz yanaklı, uzun saçlı, temiz yüzlü, Kumlu vadide yürür gibi, salınarak yürüdü* (A'şâ, 1950: 55).

Şair tarafından kullanılan الْهُوَيْنَا + مَشَى (yürüdü+salınarak) ifadesinde kullanılan önceki metnin, edebi metinlerarasılık tarzında ve onun özümseme metoduyla olduğu görülmektedir.

Şairin aynı kasidesinde aşağıdaki şekilde ‘Amr b. Kulsûm’ dan esinlendiği görülmektedir:

وَالْيَوْمَ قَدْ بَلَغَ الْفَطَامُ مَعَاشِرَ      فَأَمِيرَنَا بَيْنَ الْجُمُوعِ تَلَالَا

*Topluluklar bugün süttten kesilme anına ulaştı, Liderimiz gruplar arasında tepeler gibidir* (Kebîr, 2013: 8).

Bu beyitte şair, muallakasında konuşan Amr b. Kulsûm ile etkileşimde bulunmaktadır:

إِذَا بَلَغَ الْفَطَامُ لَنَا صَبِيَّ      تَخَرَّ لَهُ الْجَبَابِرُ سَاجِدِينَ

*Bizim için bir bebek süttten kesilme zamanına ulaştığında, Kudretliler yerlere kapanarak, bize secde ederler* (Amr, 1991: 91).

Zira şair الْفَطَامُ "Süttten kesilme anına ulaştı" ifadesini Cahiliye şairinden alıntılanmıştır. Bu ifade Amr b. Kulsûm'a göre hakiki anlamını ifade ederken, önceki beyitte şair Cemil tarafından mecazî anlamda kullanılmıştır, Şairin bu ifadeyi edebi metinlerarasılığı özümseme metoduyla şekillendirdiği anlaşılmaktadır.

Şiirlerinde edebi metinlerarasılığın izleri açıkça görülen bölge şairlerinden bir diğeri şair Muhtar el-Hamid'dir. Şairin konuya örnek teşkil edecek beyitleri şu şekildedir:

وَلَقَدْ صَرَفْتُ عَلَى الْمَشِيبِ سَوِيْعَةً      فَوْتَهَا فِي جَنَحِ لَيْلٍ أَلِيلٍ  
فِي جَنْبِ خَوْدٍ كَالْجَدِيلِ حُضُورَهَا      (أَهْوَى مَخَارِمَهَا هَوَى الْأَجْدَلِ)

*Bir anı yaşlıya harcadığım, Onun zifiri karanlık gecede kayboluşu,*

*Genç şeninde, onun varlığı saç örgüsü gibi, (kartalın tırmanışı gibi patikalarında tırmanır)* (Keşşât: 1996: 125)

Beytin ikinci mısrasının Cahiliye dönemi şairi Ebu Kebîr Amir b. el-Halîs el-Hüzelî'den alıntılanıldığı anlaşılmaktadır:

وَإِذَا رَمَيْتَ بِهِ الْفَجَاجَ رَأَيْتَهُ      يَنْضُو مَخَارِمَهَا هُوًى الْأَجْدَلِ

*Eğer onu yollara atarsan, görürsün, Kartalın yükselişi gibi patikalarını geçer* (Şinkîti, ts: 2/94)

Şair, terkibi özümseme yöntemi üzerine şekillendirip Ebu Kebîr el-Hüzelî'den bu fikri almayı başarmıştır. Aynı şiirde şu ifadeleri kullanmaktadır:

(هَذَا وَإِنْ الضَّيْفُ مَخْبِرُ أَهْلِهِ      بِمَبِيتٍ لَيْلَتِهِ وَإِنْ لَمْ يُسَأَلْ)

*(Bu ve misafir ailesini bilgilendirir Geceleyin konakladığı yeri, sorulmasa bile)* (Keşşât: 1996: 126).

Şairin bu beyitten ilham aldığı, sözlerini harfleri ve vezniyle Câhiliye şairi Ebu Cübeyl el-Burcumî'nin şiirinden ödünç aldığı açıktır:

وَالضَّيْفُ أَكْرَمُهُ فَإِنْ مَبِيتُهُ      حَقٌّ وَلَا تَكُ لَعْنَةً لِلنَّزْلِ  
وَإِعْلَمُ بَأَنَّ الضَّيْفَ مُخْبِرُ أَهْلِهِ      بِمَبِيتٍ لَيْلَتِهِ وَإِنْ لَمْ يُسَأَلْ

*Misafiri ikramda bulunurum, çünkü bu onun gece konaklaması, Haktır ve bu ikamet edenler için bir lanet olmasın*

*Bil ki, misafir ailesine bilgi verir, Gecesi konakladığı yeri, sorulmasa bile* (ed-Dabbî, 1920: 750).

Şairin, şiir tarzı ve ifadelerinden etkilendiği, Ebu Cübeyl'in şiirini çok iyi tanıdığı görülmektedir. İki şiir arasındaki farkın, sadece kullanım noktasında ortaya çıktığı söylemek mümkündür. Çünkü Ebu Cübeyl bunu, bilgelik ve öğüt için kullanırken Muhtâr el-Hâmid ise şiirin sonunda Beraatül- makta' veya husnu'l-hitâm olarak kullanmıştır.

### İslamî Dönem Şiirleriyle Metinlerarasılık

İslami dönemde şiir, İslam öncesi şiirin bir uzantısı olarak kabul edilir ve başlangıçta biçim ve yapı bakımından önemli bir değişikliğe uğramamıştır. Şiir bu dönemde, Arapların yeni dine ilgi göstermeleri nedeniyle İslam öncesi dönem şiirine göre azdır. Batı Afrika bölgesinin şairleri, İslami dönemin şairlerinden ilham almış ve şiirsel deneyimlerinden esinlenmişlerdir. Kâ'b bin Züheyr (ö. 662), Hassân bin Sâbit (ö. 674), Malik b. Namat el-Hamdânî (ö. ?), Hutey'e (ö. 5678), Cerîr b. al-Atiyye (ö.728) gibi şairler, şiirlerinden yararlanan ilk İslam şairlerindendir. Şiirlerinde dini kelimeler kullanarak İslami şairlerin dizelerine benzer söyleyen şair el-Kadî Muhammed Yahya'yı (ö.1979) şunları söylerken bulunmaktadır:

هُوَ الْعُرْوَةُ الْوُثْقَى هُوَ الْجُودُ وَالْجَدَا      وَمَا صَدَّ عَنْ هَدْيِهِ الْمُنْتَقَى مَجْر  
وَأَرْسَلَهُ الرَّحْمَنُ لِلْخَلْقِ رَحْمَةً      بِشِيرًا وَنَذِيرًا فَاضْمَحِلْ بِهِ الْكَفْر  
عَلَيْهِ إِلَهَ الْعَرْشِ أَنْزَلَ ذِكْرَهُ      وَقَالَ لَهُ بَلِّغْ وَأَيِّدْ بِالذِّكْرِ  
وَقَدْ بَلِّغَ الْهَادِيَ الرِّسُولَ رِسَالَةً      مِنْ اللَّهِ مَأْمُورًا بِهَا زَانَهَا الشُّذْرُ  
وَبَيْنَ أَحْكَمِ الْعِبَادَاتِ كُلِّهَا      كَحَكْمِ صَلَاةٍ أَوْ زَكَاةٍ إِذَا تَعَرَّوْ  
وَصُومٍ وَحَجٍّ وَالْقَوَاعِدَ كُلِّهَا      وَمَا يَقْتَضِي النَّهْيُ مِنْهَا أَوْ الْأَمْرُ

*En güvenilir bağlantı, cömertlik ve ciddiyet, Onu temiz yolundan yürüyüş alıkoymadı, Rahman onu âlemler için rahmet olarak gönderdi, Bir müjdeci ve bir uyarıcı, küfür onunla soldu.*

*Arşın ilahı ona sözünü indirdi, Ona dedi ki, tebliğ et ve onu zikirle teyit etti.*

*Hadi Peygambere bir mesaja ulaştırdı, Allah'ın emrettiği, parçaları süsledi,*

*Ve tüm ibadetlerin hükümlerini açıkladı, Mesela namazın, zekâtın hükmünü, inkâr edilirse,*

*Oruç, Hac ve tüm hükümlerini, ondan yasağı veya emri gerektirenidir (en-Nahvi,1987: 109).*

İlk beyitte şairin, Resûlullah'ı cömertlikle överken Şair Hassân b Sabit'in söylediği;

أعني النبي أبا التَّكْرُمِ وَالنَّدَى وَأَبْرَ مَنْ يُؤْلِي عَلَى الْأَقْسَامِ

*İyilik ve çisenin kardeşi Peygamberi kastediyorum ve kısımlara yardım edenlerin en iyisi (Hassân,1994: 227).*

beytinden, bazı kelimelerde değişiklik yaparak, şekil ve kullanım yönünden yararlanmaktadır. Şairin, Hassân b. Sâbit'in kullandığı anlamları kısaltmak suretiyle, şiiri edebi metinlerarasılık ve tahvil etme aracıyla yeniden şekillendirdiğini görülmektedir. Şair, üçüncü beyitte Resûlullah'ın Arşın sahibi katından gönderilmiş olduğunu söylerken sahabe Malik b. Nemat el-Hamdânî'yi taklit etmiştir:

ذَكَرْتُ رَسُولَ اللَّهِ فِي فَحْمَةِ الدُّجَى وَنَحْنُ بِأَعْلَى رَحْرَحَانَ وَصَلْدٍ  
بِأَنَّ رَسُولَ اللَّهِ فِينَا مُصَدِّقٌ رَسُولٌ أَتَى مِنْ عِنْدِ ذِي الْعَرْشِ مُهْتَدٍ

*Resûlullah'ı gecenin karanlığında andım ve biz en geniş ve en sertteyiz,*

*Resûlullah'ın içimizde olduğu doğrulandı, Doğruya ileten Arşın sahibi katından geldi (Hamevî, ts: 4/321).*

Şair, sahabe Malik'in beytini kullanmış, onun beyti üzerine kendi fikrini inşa etmiş ve ondan imajının unsurlarını almıştır. Bu tür metinlerarasılık, *tanâsu't-tahvir* yani tahvil etme metinlerarasılığı olarak adlandırılır. Resûlullah'ın Kur'an'la desteklendiğini söylediğinde Kâ'b b. Zühey'e paralellik gösterir:

وَقَدْ أَتَيْتُ رَسُولَ اللَّهِ مُعْتَذِرًا وَالْغَدْرُ عِنْدَ رَسُولِ اللَّهِ مُقْبُولٌ  
مَهْلًا هَذَاكَ الَّذِي أَعْطَاكَ نَافِلَةً الْقُرْآنَ فِيهَا مَوَاعِظٌ وَتَفْصِيلٌ

*Allah Resulüne geldim özür dileyerek, Allah Resulü'nce affetme makbuldür*

*Hey, Sana Kuran ayetini veren doğru yol gösterdi, Onda öğütler ve ayrıntılar bulunur (Kâ'b, 1997: 65).*

Şair, Kâ'b b. Züheyir'in sözleriyle ilişki kurmuş ve terkibinden ilham almıştır. Bu anlamda kendi terkiğini de edebi metinlerarasılık tarzında dönüştürerek tahvil etme aracıyla kendi üslubunu inşa etmiştir. Yine örneklerinden biri Nijeryalı şair Ebubekir İsa Albî şu beytidir:

الشعر صعب نظمه وبنائه أركانه معنى جميل يسحر

*Şiirin nazmı ve inşası zordur, Sütunların da, güzel anlamı büyüler (Albî, 2005: 48)*

Bu beyt Hutey'e'nin şu ifadesiyle örtüşmektedir:

فَالشَّعْرُ صَعْبٌ وَطَوِيلٌ سَلَّمَه  
إِذَا ارْتَقَى فِيهِ الَّذِي لَا يَعْلَمُهُ  
رَزَلْتُ بِهِ إِلَى الْحَضِيضِ قَدَّمُهُ  
وَالشَّعْرُ لَا يَسْطِيعُهُ مَنْ يَظْلِمُهُ

*Şiir zor ve uzun bir merdiven, Eğer onu bilmeyen içinde yükselirse,*

*Ayakları onu dibine kaydırды ve şiire, yanlış yapanlar tarafından itaat edilemez (Hutey'e, ts: 136).*

Afrikanlı şairin beytin ilk mısrasındaki düşüncesini el-Hutay'e'nin anlamlarından aldığı görülmektedir. Dolayısıyla ortaya çıkan bu metinlerarasılık, amaçlanan anlamı etkilemeyecek biçimde küçük bir değişiklikle meydana gelerek özümseme metoduyla aktarılmıştır. Yine şair Ebubekir İsa başka bir kasidesinde şu ifadeleri kullanmaktadır:

وتشبهوا بالصالحين فإنهم  
نور يضيء محالك الأزمان

*Doğrulara benzeyin, çünkü onlar " Zamanın karanlığını aydınlatan bir ışıktır (Albî, 2005: 221).*

Kendisinden önceki şairler, özellikle beytin ilk mısrasında bu anlama yönelmişlerdir. Zira bu anlam İmam-ı Şafii'ye (ö. 820) atfedilen bir sözden alınmıştır:

وتشبهوا بالصالحين إن لم تكونوا منهم  
إن التشابه بالرجال فلاح

*Onlardan biri değılsen, doğrulara benze, Erkeklerle benzemek kurtuluştur (İlverî, 1981: 8).*

İmam Şafî'nin beytinden esinlendiğı açıkça anlaşılan şair, Şafî'nin ibaresi üzerine fikrini geliştirmiş ve unsurlarını onun ifadelerinden elde etmiştir. Bu tür metinlerarasılık, özümseme yoluyla metinlerarasılık olarak adlandırılır.

Burada ek olarak Batı Afrika şiirlerinden edebi metinlerarasılığı temsil eden örneklerden diğeri, Malili şair Muhtar el-Hamid'in şu sözleridir:

رحل الشباب وليته لم يرحل  
يا في سبيل الله من مترحل  
قل للشباب إذا نزلت بحيه  
ولقيته ولقيتهم في منزل  
(لو كنت أعلم أن آخر عهدكم  
يوم الرحيل فعلت ما لم أفعل)

*Gençlik gitti ve keşke gitmeseydi, Ah Allah'ın yolunda göçebe kimdir?*

*Mahallesine inersen gençlere söyle, onu ve onlarla evde buluştuğunda*

*Bilseydim ki, zamanınızın sonu, ayrılış günüdür, yapmadığımı yapardım (Keşşât: 1996: 125).*

Bu, Emevî döneminden şair Cerîr b. Atıyye' nin (ö. 728) sözlerinden alınmıştır:

لو كنت أعلم أن آخر عهدكم  
يوم الرحيل فعلت ما لم أفعل

*Eğer bilseydim, zamanınızın sonu, Ayrılış günüdür, yapmadığımı yapardım (İbşîhî, 1986: 2/86).*

Şair, tekrarlama yöntemiyle Cerîr 'in sözleriyle edebi metinlerarasılık sağlamıştır; çünkü şair, herhangi bir düzeltme ve değişiklik yapmadan önceki metni tekrarlamayla yetinmiştir. Bu noktada şairi, beyti olduğu gibi tekrar etmeye sevk eden nedenleri ise her iki beyt veda ayrılık ve özlem münasebetiyle söylenmiştir.

Batı Afrika bölgesinin şiirinde bulduğumuzu edebi metinlerarasılığın örneklerinden birisi Miskin lakabı verilmiş olan Ebubekir'in söylediği şu beytidir:

لا يعرف الشوق سوى من كابه ولا صباية سوى من شاهده

*Hasreti yalnız acı çeken bilir, Sadece onu görenler için özlem söz konusudur* (Musa, 2011: 64).

Bu beyit, şair Ebi's-şemakmak'ın (ö. 815) sözlerinin anlam ve lafzından alınmıştır:

لا يعرف الشوق إلا من يكابيه ولا الصباية إلا من يعانیه<sup>3</sup>

*Hasreti sadece acı çekenler bilir bilir ve ondan acı çekenler için özlem söz konusudur*

Buradaki metinlerarasılığın şairin duygusal konumunun gerektirdiği küçük bir değişikliklerle bazı sözcüklerde ve terkiplerde uyduğu görülmektedir. Afrikalı şairin Ebi's-Şemakmak'ın metnini hem lafız hem de anlam açısından kullandığı açıkça anlaşılmaktadır. Her iki beyit de bir vakadan bahsetmektedir. Şairin, Ebu's-Şemakmak'ın beytini özümseyebilmesi, taklidin birçok yönüyle ve özel form diliyle kültürel davranışlarımızda öncelikli bir yöntem olduğunu gösterir.

### Abbasî Dönem Şiirleriyle Metinlerarasılık

Batı Afrika bölgesinin şairleri, Abbasî dönemi şairlerinin şiirlerinden etkilenmişlerdir. Onlar diğer şairler gibi şiirsel mirası özümsemiş, anlam ve lafız açısından onlarla ortak noktalarda buluşmuşlardır. Bu durum, kültürlerinin ve edebi kimliklerinin bir parçası haline gelmiştir. Bu şekilde önceki mirası kullanmışlar ve onunla fikirlerini ifade etmek için metinlerinde eritmişlerdir. Abbasî dönemi şairlerinin anlamlarından ilham alan bölge şairleri arasında aşağıdaki mısraların sahibi Nijeryalı şair Muhammed el-Buhari b. Şeyh Osman b. Fode (ö. 1999) bulunmaktadır:

فحينئذ لم يطلبوا مثل مشهدي وفي الليلة الظلماء يفتقد البدر

*Sonra sahnemin benzerini sormadılar ve karanlık gecede, dolunayın yokluğunu hiss edilir* (Cüneyt, ts: 36).

Bu beytin ikinci mısrası, Ebû Firâs el-Hamdânî'nin (ö. 968) şu beytinde yer alan ikinci mısraın aynısıdır:

سيذكرني قومي إذا جدَّ جدِّهم وفي الليلة الظلماء يفتقد البدر

*Gayret gösterdiklerinde, toplumun bani hatırlatacak, karanlık gecede dolunay aranır* (Hamdânî, 2003: 64-67).

Çünkü şair, beytinin ikinci mısrasındaki anlamların ruhunu, *ictrirâr* (tekrarlama) denilen metinlerarasılık yolunda inşa da herhangi bir değişiklik yapmadan Ebû Firâs el-Hamdânî 'den almıştır.

Şeyh Abubekir Atık'in de (ö.1974) Ferezdak 'tan (ö.732) bütün bir şiiri takdim veya tehir yapmadan aldığı da görülmektedir. Şair şeyhlerini övdüğü ve onlarla övündüğü kasidesinde şunları dile getirmektedir:

<sup>3</sup> Bu beyit Ebi's-şemakmak'a atfedilmiştir, fakat matbu olan divanında bulunmamaktadır. Aynı beyit Ebleh el-Bağdadi denilen başka bir şaire de nisbet edilmiştir.

أولئك آبائي فجئني بمثلهم إذا جمعتنا يا جرير المجمع

*Onlar benim babalarım, öyleyse bana onlar gibi bir şey getirin, Bizi bir araya getirildiğinde ey Cerîr* (Ömer: 1988: 119).

Bu beyit, Ferezdak'ın, Cerîr'i (ö. 728) hicvettiği bir kasidesindeki yer alan aşağıdaki beytinden alınmıştır:

أولئك آبائي فجئني بمثلهم إذا جمعتنا يا جرير المجمع

*Onlar benim babalarım, öyleyse bana onlar gibi bir şey getirin, Bizi bir araya getirildiğinde ey Cerîr* (Ferezdak, 1987: 360).

Edebi metinlerarasılık, şairin Ferezdak'ın babalarıyla gururlandığını çağrıştırmasıyla açıkça görülmektedir. Yine konuya ilişkin Batı Afrika Arap şiirinde Ebubekir İsa'nın şair Ebü'l-Âlâ el-Maarî'nin (ö. 1057) beyitti ile olan metinlerarasılık oluşturan örneklerden bir diğeri şu şekildedir:

لا تثر في القلوب غير رضاها خفف الوطأ يا معالي الوزير

*Onun rızası dışında kalpleri karıştırmayın, yavaş yürüyün, ey ekselansları* (Albî, 2005: 271).

Şairin bu düşüncüyü Ebubekir Hamza'ya söylediği mersiyede Ebü'l-Alâ el-Maarî' den aldığını anlaşılmaktadır; zira el-Maarî düşüncelerini şöyle aktarmaktadır:

خفف الوطأ ما أظن أديم الأر ض إلا من هذه الأجساد

*Yavaş yürüyün, dünyanın yüzeyi ancak, bu bedenlerden olduğunu sanıyorum* (Hannâ, 1983: 668).

Burada Ebubekir İsa'nın şiirindeki metinlerarasılık, aynı zamanda el-Maarî'nin çelişen konumuna uyacak şekilde anlamı değiştirerek ve imgeyi tersine çevirerek gerçekleşmektedir. Bu metinlerarasılık türü, *tanâs 'ul-Aks* veya *tanâs 'ul-Kalp* (İnterversion) olarak adlandırılmaktadır. Şiirlerinden çokça yararlanılmış olan Abbasî şairlerinden birisi de Ebü't-Tayyib el-Mütenebbî'dir (ö. 965). Nijeryalı Ebubekir İsa şunları söylemektedir:

ماء زلال مر في فم من يعادي أو نقم

*Düşman veya suçlayanların ağzından, Zülal suyu geçti* (Albî, 2005: 197)

Abbasî şairi Ebü't-Tayyib el-Mütenebbî'nin şiiriyle ile temas halindeydi:

وَمَنْ يَكُ ذَا فَمِ مَرِيضٍ يَجِدُ مَرَأً بِهَ الْمَاءِ الزُّلَالَا

*Kimin acı hasta bir ağzı varsa, Suda acı tat bulur* (Mütenebbî, 2004: 14).

Bu metinlerarasılığın türü, *tanâs 'ul-mutevâzî* “paralel metinlerarasılık” olarak belirlenebilir. Zira Afrikalı şair, düşüncesini Mütenebbî'nin şiirinden sözlü olarak almıştır. Görünüşe göre şair, okuyucuya kendi kültürünün temelini ve geniş bilgisini ortaya çıkarmak amacıyla Mütenebbî'nin metinlerinden yararlanmaya başvurmakta ve metnini içe dönük alandan dışa dönük alana taşımaktadır. Buradaki metinlerarasılığın güzelliği, eski metinleri ihyâ ederek kendi beyitlerini kaynak metnin sahibi olan şairin yaşadığı duygusal deneyimle birleştirmekte yatmaktadır.

Aynı şekilde Mütenebbî'nin şiirinden ilham alanlardan biri diğeri Ganalı şair Muhammed el-Emin Bamba'dır. Hakkındaki suçlamaya karşı savunmada bulunduğu şiirinde ifade etmek istediği fikirlerini Mütenebbî'den alarak şunları dile getirmektedir:

فإذا أتتك مذمتي من فاسق فهي الشهادة لي بأني صالح

*Ahlaksız bir kişinin beni yerdiği sana ulaşırsa, bu, sâlih olduğumun delilidir* (Kaba, 2011: 2/752).

Mütenebbî ise meşhur Lâmiyesinde şunları söyler:

وإذا أتتك مذمتي من ناقص فهي الشهادة لي بأني كامل

*Eğer beni bir eksini kötülediği sana ulaşırsa, bu, mükemmel olduğuma dair kanıttır* (Belkûkî, 2012: 1161).

Ganalı şairin bu beytinde Lafzî metinlerarasılık, ortaya çıkmaktadır. Burada şair, küçük bir değişiklik yaparak Mütenebbî'nin beytini olduğu gibi zikretmektedir. Aynı şekilde şair, Mütenebbî'nin iddia ettiği "bir fâsığın onun hakkında söylediği sözlerin temiz oluşuna delil olduğu" şeklindeki manayı teyit ederken bir manevi metinlerarasılık örneği de ortaya koymaktadır.

Yine konuya dair edebi metinlerarasılığın örneklerinden birisi de şair Ebubekir İsa'nın İbnü'l-Mu'tez'den (ö. 908) iktibasta bulunduğu şu beytidir:

تمشى كريما في المواكب عاليا تدعو ملوك الأرض قوموا وانظروا

*Kortejlerde edepli yüce şekilde yürürsün, Dünyanın krallarına kalk ve gör diyorsun* (Albî, 2005: 47).

Bu beyit İbnü'l-Mu'tez'in bir mersiyesinden alıntılanmıştır:

قَدْ اسْتَوَى النَّاسُ وَمَاتَ الْكَمَالُ وَنَادَتْ الْأَيَّامُ أَيْنَ الرِّجَالُ  
هَذَا أَبُو الْقَاسِمِ فِي نَعْشِهِ قَوْمُوا انْظُرُوا كَيْفَ تَسِيرُ الْجِبَالُ

*İnsanlar eşit oldu ve mükemmellik öldü, günler seslendi, erkekler nerede?*

*Bu tabutu içindeki Ebu'l-Kasım, Kalk ve dağların nasıl gittiğini gör* (İbnü'l-Mu'tez, ts: 389).

Şairin üslubu farklılık gösterse de İbnü'l-Mu'tez beyti ile edebî metinlerarasılık münasebeti kurmuştur, Dolayısıyla meydana gelen bu edebî metinlerarasılığa, tahvil (dönüştürme) veya hivâr (diyalog) metinlerarasılık adı verilir. Zira şair metne saygı tezahürlerinden metinle diyalog ilişkisine dayanan başka bir edebi metinlerarasılık şekline geçmeyi arzu etmektedir. Dolayısıyla şair, bölgesinde olup biteni ifade etmek için İbnü'l-Mu'tez'in beytini almaktadır.

Batı Afrika bölgesine nispet edilen şiirlerde tespit ettiğimiz edebi metinlerarasılığın örnekleri arasında şair Cemil Muhammed es-Sadi'sin şu sözü de zikredilebilir:

ضعف المفاصل" يثني صاحبها عن "الحياة ولدت لياليها

*Eklemlerin zayıflığı sahibini övüyor, "Hayat ve onun güzel geceleri" hakkında* (İlverî, 1983: 48).

Bu beyit, şair Ebû İsmail et-Tuğrânî (ö.1121) Lâmiyesindeki şu beytiyle benzerlik göstermektedir:

حُبُّ السَّلامَةِ يَنْتِي هَمَّ صَاحِبِهِ      عَنِ الْمَعَالِي وَيُغْرِي الْمَرْءَ بِالْكَسَلِ

*Güvenlik arzusu sahibinin cesaretini kırıyor, Yücelerden ve kişiye tembellik isnat ediyor* (Tuğrânî, 1986: 305).

Buradaki metinlerarasılık münasebeti bazı terkiplerde ve lafızlarda, şair Cemile özel duygusal durumun gerektirdiği basit değişikliklerle uyumlu olup, her iki şair arasındaki duygusal durumu da aynıdır. Bu metinlerarasılıkta Afrikalı şairin, İbnü'l-Mu'tez' in metnini hem lafzen hem de mana olarak kullanması apaçık ortadadır.

Şair Cemil Muhammed es-Sâdis'in şiirinde yer alan başka bir edebi metinlerarasılığın örneği de şair Ebû Temmâm' la (ö. 845) olan münasebetidir.

يَقْسُو لِيَزْدَجُرُوا وَمَنْ يَكُ حَازِمًا      فَلْيَقْسُ أَحْيَانًا وَحِينًا يَرْحَمُ

*Küçümsemek için sertleştiler, kim kararlıysa, Bazen sert olsun, bazen de merhametli* (Kebîr, 2013: 8).

Şair, bu düşünceyi Ebû Temmâm'ın aşağıdaki sözlerinden almıştır:

فَقَسَا لِيَزْدَجُرُوا وَمَنْ يَكُ حَازِمًا      فَلْيَقْسُ أَحْيَانًا عَلَى مَنْ يَرْحَمُ

*Küçümsemeleri için sert oldu, kim kararlıysa, bazen merhamet edenlere karşı sert olsun* (Tebrîzî, 1994: 99).

Şairin sadece düşünceyi özümsemekle kalmadığı, vezin ve kafiye bakımından da Ebû Temmâm'la ortak bir noktada buluşmayı başardığı görülmektedir. Ancak bununla birlikte çeşitlilik çağrışımlarıyla düşünceyi mutlak hale getirerek konuşmanın gidişatını değiştirdiği anlaşılmaktadır. “bazen sert olsun, bazen de merhametli” sözü övülen kişiyi bazen yumuşak davranmaya, bazen de sert davranmaya yönlendirmeyi arzu ettiği anlam mutlak irşâdî bir emirdir. Oysa bu durum Ebû Temmâm' da mukayyettir. Çünkü Ebû Temmâm' da methedilenin sert davranışı, مَنْ يَرْحَمُ “merhamet edene” ifadesiyle mukayyettir. Üstelik şair, sonradan gelenin özümseme yapmasının ayıp bir şey olmadığını ileri sürerek, metinlerarasılığın münasebetle ilgili görüşünü burada da ortaya koymaktadır. Şair metinlerarasılık münasebetinin kaynağını kabul ederek şunları söylemektedir:

قَدْ قَالَهَا الطَّائِي بَيْدَ مُحَمَّدٍ      سَهْلَ الطَّبَاعِ وَلَيْنَهُ مُتَقَدِّمٌ

*el-Tâ-i bunu Muhammed'in elinde söylemişti, Huy kolaydı ve önceki onu yumuşattı* (es-Sekâfî, ts: 43; Kaba 2011: 2/752).

Abbasî dönemi şiirleriyle iletişim kuran Batı Afrika şairlerinden bir diğeri, vezir olarak atanması sebebiyle Üstad Zekerîya Hüseyin'i kutladığı şiirliyle Nijeryalı Isa Albî Ebubekir'dir. Şairin ifadeleri şu şekildedir:

أَتَتْهُ الْوَزَارَةُ مِنْقَادَةً      فَشَرَّفَهَا بِخِلَالِ الْأَوَّلِ

*Bakanlık ona itaatkâr halde geldi, bu yüzden ilk seferinde onu onurlandırdı.*

O, bu şiirin anlamını, Ebû'l-Atâhiye 'nin (ö. 825) Abbasî halifesi Muhammed el-Mehdî'nin hilafet makamına gelişini kutlarken söylediği şu şiirinden almıştır:

أَتَتْهُ الْخِلَافَةُ مُنْقَادَةً      إِلَيْهِ تُجَرَّرُ أَذْيَالُهَا

*Hilafet ona itaatkâr halde geldi, ona kuyruklarını çekerler* (Ebû'l-Atâhiye, 1986: 375).

Şair, bu kelimeleri ve anlamlarını Ebû'l-Atâhiye' den almış ve aynı vesileyle kullanmıştır. Ancak beytin ikinci mısrasında küçük bir değişiklik yapmıştır. Bu tür metinlerarasılık, özümseme olarak adlandırılır. Afrikalı şair belirli bir güzelliği ifade etmek için bir başka ifadeyle geçmişle bugün arasında bir sentez yapmak amacıyla buna başvurmuştur.

Şair Cemil Muhammed *Sarfânu'd-dehr* konulu kasidesinde Abbasî dönemindeki meşhur şairlerden biri olan Buhtûrî (ö.1466) ile edebi metinlerarasılık kurmaktadır:

يَذْنُو إِلَى الطَّلَابِ وَهُوَ مُدِيرُهُمْ      عَجَبًا لِعَالٍ بِالدُّنُوِّ مُوسَمٌ

*Öğrencilere yaklaşıp, onların yöneticisi olduğu halde, Onlar yaklaşmaktaki yüceliğe hayret ederek, damgalanmıştır* (Kebîr, 2013: 7).

Şair burada Buhtûrî'nin aşağıdaki beyitleri ile bir nevi edebi metinlerarasılık bulunmaktadır:

دَانٍ عَلَى أَيْدِي الْغَفَاةِ وَشَاسِعٌ      عَنْ كُلِّ نَذٍّ فِي الْغَلَا وَضَرِيبٍ  
كَالْبَدْرِ أَفْرَطَ فِي الْعُلُوِّ وَضَوْوُهُ      لِلْعُصْبَةِ السَّارِينَ جَدُّ قَرِيبٍ

*Afiyet içinde olanların ellerinde yaklaşmakta, Yücelik ve benzerlikte her akrandan uzak, Dolunay gibi yücelikte ileri, Karanlıkta yürüyenlere ışığı son derece yakın* (Buhterî, ts: 248-249).

Şairin Buhtûrî'den bu fikri aldığı anlaşılmaktadır. Zira meydana gelen bu edebî metinlerarasılığa, tahvil (dönüştürme) adı verilir.

### Endülüs Dönemi Şiirleriyle Metinlerarasılık

Endülüs'ün önemli şairlerinin şiirleri, ince hayal gücünü somutlaştırmak, onu medeniyetten ilham alan yenilikçi anlamlarla çevrelemek, en etkili söz sanatlarını kullanmak, doğayı tasvir etmek ve onu edebi ifadelerle ortaya koymak için en güzel kelimeleri seçmek gibi karakteristik özelliklere sahiptir. Batı Afrika şairlerinin şiirleri incelendiğinde, bu şiirlerde Arap-Endülüs şiirleri arasındaki metinsel ilişkiler karşımıza çıkmaktadır. Nijeryalı şeyh Ahmed Ebû'l-Fetih el-Yorbâvî 'nin (ö.1930) tevessül ile ilgili sözleri bunun örneklerindendir:

أَنَادِيكَ يَا خَيْرَ الْأَنَامِ مُحَمَّدٌ      أَيَا صَاحِبِ الْمِعْرَاجِ وَالتَّاجِ وَاللَّوَا  
هَدَايَةَ أَوْلَادِي وَأَوْلَادِ صَحْبِنَا      وَنَرْجُوا ضَمَانًا فِي الْمَمَاتِ وَفِي الْمَحْيَا

*Sena sesleniyorum ey insanların en güzeli Muhammed, Ey miracın, tacın ve âlemin sahibi, Çocuklarımın ve arkadaşlarımızın çocuklarını hidayeti için, ölümden ve hayatta bir güvence umuyoruz* (Yorbâvî, ts: 14).

Şair, Bakan Abdurrahman b. Ebî Saîd el-Fâzâzî el-Endelüsî' nin (ö.1229) sözlerini özümsemiştir:

دَعَانَا لِمَوْلَانَا وَحُسْنِ ثَوَابِهِ      وَذَكَّرَنَا بِالْخَيْرِ وَهُوَ لِمَا بِهِ  
فَمَا زَالَ فِي الدُّنْيَا وَعِنْدَ مَا بِهِ      يُنِيخُ أُولُو الْحَاجَاتِ طُرّاً بِبَابِهِ

فَيَلْقَوْنَ أَمْنًا فِي الْمَمَاتِ وَفِي الْمَحْيَا

*Efendimize ve onun güzel sevabına dua ederek, bize hayrı ve neyin iyi olduğunu hatırlattı.*

*Hala dünyada ve ahirette, Kapısını çalarak ihtiyaç sahipleri bekler.*

*Hayatta da, ölümden de güven bulacaklar (Dâğırî, 2007: 398).*

İki şiirin arasındaki edebi metinlerarasılık münasebeti, bu dünyada ve ahirette güvenlik ve barışa kavuşma umuduna işaret ettiği için yukarıdaki şiirde altı çizili mısra da yer almaktadır. Afrikalı şair bu satırların anlamlarını, *işrîniyyât* olarak bilinen “*el-vâsailü'l-mütekabbila*” şiirinde vezir el-Fâzâzî’ den almıştır. Şöyle ki o, bu şiirde insanları Allah'a itaate davet eden Resûlullah'ı yüce resul olarak övmüştür. Kendisine itaatle sığınan ve tabi olan herkes, iki cihanda mutlulukla güvene kavuşacaktır. Bu bağlamda, mevcut metnin önceki metinden, edebi metinlerarasılık münasebet biçiminde, özümseme mekanizmasıyla alındığını belirtilmelidir.

Endülüslülerle edebi metinlerarasılığın münasebete dair örneklerden birisi şair el-Yorbâvî'nin şu ifadesidir:

رضينا بخير الخلق يس مرتضى      محمد      محمود      طه      محمد

*İnsanların iyisi yâsîn Murtaza'dan memnunuz, Övülmüş Muhammed el-Mahmud Taha'dan (Yorbâvî, ts: 8).*

Şair, Resûlullah'ı tabi olma noktasında verdiği mesajla methetmiştir. Onu, *Yâsîn, Tâhâ, Murtaza*, yerde ve gökte övülmüş Mahmud Muhammed olarak övmüştür. Şairin *رضينا بخير الخلق يس مرتضى* “yaratılmışların iyisi Yâsîn, Murtaza'dan memnunuz” ifadesinde, vezir el-Fâzâzî'nin sözünden özümseme söz konusudur.

رضينا بخير العالمين محمد      رسولاً وعند الله نرغب في الأجر

*Âlemlerin iyisi Muhammed'den memnunuz, Elçi olarak, Allah katında ecir Murad ederiz (Dâğırî, 2007: 141).*

Burada mevcut metnin bazı anlamların *رضينا* önceki metinden *يس* + *مرضى* *بخير الخلق* + *يس* + *مرضى* *بخير العالمين* + *محمد* özümsemeyerek, metinlerarasılık ilişkisi düzeninde şekillenmektedir.

Yine örneklerden biri şair el-Yorbâvî'ye ait şu beyittir:

جزى الله خير الناس خير جزائه      أتنا بعلم مع كتاب يصدر

*Allah insanların en hayırlılarına, mükâfatın en güzelini versin, Başlayan bir kitapla bize ilim getirdi (Yorbâvî, ts. 82).*

Şair sözünü, dua anlamını kastettiği bir üslupla söylemiştir. Çünkü Resûlullah'ı methederken kitap ve hikmetle irşadı, davet yoluyla tebliği sebebiyle onan hayır dua etmektedir. Dolayısıyla şairin şiirin anlamını Vezir el-Fâzâzî'nin aşağıdaki beytinden aldığı anlaşılmaktadır:

جزى الله خير الناس خير جزائه      فآثاره      أنوارها      تتبلج

*Allah, insanların en hayırlılarına, mükâfatın en hayırlısını versin, Onun izleri ve izlerinin nurları canlılığını sürdürmektedir (Dâğırî, 2007: 130).*

Buradaki edebi metinlerarasılık ilişkisi, ictirâr yani tekrarlama yoluyla, birinci beyit ikinci beytinin anlamlarından alınırken meydana gelmiştir. Çünkü her iki beytin “Allah insanların en hayırlısına, mükâfatların en güzelini versin” anlamına gelen جزى الله خير الناس خير جزائه şeklinde birinci mısraları hem şekil ve hem de anlam olarak aynıdır.

### Modern çağın şiirleriyle Metinlerarasılık

Modern Arap şiiri terimiyle, modern çağda yazılmış şiirleri ifade edilmekte ve bu, XIX. yüzyılın başlarında Mısır’a karşı Fransız hamlesinden önce yazılan ilk şiiri ve günümüzde yazılan son şiiri içermektedir. Modern şiir, antik şiirden üslup, içerik ve ele aldığı konular açısından ondan farklı olduğu gibi, bağımlılık ve taklitten uzaklığı ile ayrılmaktadır (İbrahim, 2003: 58). Batı Afrika Bölgesinin şairleri modern şairlerden etkilenmiş fikirlerinden de ilham almışlardır. Bu konuda sunabileceğimiz örneklerden biri şair el-Yorbâvî ’nin şu beyitleridir:

وإذا سخر الإله سعيدا      لأناس      فإنهم سعداء  
نشكر الله بات فينا سعيد      ثم إنا      بجاهه سعداء

*Tanrı insanlara mutluluk bahşederse, Onlar mutlu olurlar,*

*Allah'a şükrederiz, aramızda mutlu mevcut, Sonra biz onun makamıyla mutlu oluruz* (Yorbâvî, ts: 22).

Şair, Allah insanlara lütufta bulunması sebebiyle kullarını doğru yola iletmesini anlatmaktadır. Zira Allah (cc) kulları arasından peygamber gönderdiğini, peygamberin onlara doğru yolu göstermesi sebebiyle hidayete erdiklerinden, peygamber vasıtasıyla mutlu olduklarını zikretmektedir. Şairin ilk beytinde Ebû Abdullah Muhammed Bûsîrî ’nin (ö. 1857) şiiriyle münasebet söz konusudur:

وإذا سخر الإله أناسا      لسعيد      فإنهم سعداء

*Tanrı mutluluğu bahşettiğinde, İnsanlara, onlar mutlu olurlar* (Bûsîrî, ts: 3).

Şair, önceki beyit biçim ve içerik olarak yazarken Bûsîrî ’den yararlanmış ve iki metin arasındaki basit fark, takdim ve tehirten ibaret olmuştur. Zira Bûsîrî أناسا (insanlar) kelimesini beytin birinci mısrasında söylerken, el-Yorbâvî سعيدا (mutlu) kelimesini beytin birinci mısrasında almıştır. Delalet özelliği, ilk kelimedede girişin önemszenmesinde ortaya çıkmaktadır. İkinci kelimedede ise, itaat ve tabi olmaya işaret için takdim yapılmıştır. Şair, mevcut metni edebi metinlerarasılık ve onun ictirâr yani (tekrarlama) tekniği ile yazmıştır.

Yine örnekler arasında şair el-Yorbâvî peygambere yazdığı methiyede söylediği şu beyit yer almaktadır:

حبيبي حبيب الله طه محمد      وما زال عن قلبي وما زال ما وما

*Sevgilim, Allah'ın da sevgilisi Taha Muhammed'dir, hala kalbimde ve hala, hala, hala* (Yorbâvî, ts: 17).

Şair, Peygamberin konumunu ve peygambere olan sevgisini حبيبي حبيب الله “Sevgilim Allah'ın sevgilisidir” sözüyle ifade etmiştir. Dolayısıyla حبيب (sevgili) kelimesinin tekrarı, sevilen ve övülen kimseye verilen önemi ve muhabbeti gösterir. Zira şair sevdiği ile Allah katında da sevgili olanı ve hala Allah'ın sevdiği, kalbi hala onun sevgisiyle dolu olan kişiyi ifade etmektedir. Beyitte ما (ma) kelimesi, Muhammed'in sevgisinin hala kalbinde oluşunu ve yaşamı boyunca var olacağını belirterek olumsuzluğu vurgulamak için dört kez geçmektedir.

Şairin bu formatı peygamberi methettiği şiirinde Senegalli Şeyh İbrahim Enyâs el-Kulhî'den aldığı anlaşılmaktadır.

فإن تسألوني عن حبيبي وسيدي فطه حبيب الله ما الغير ما وما

*Bana sevgilim ve efendim hakkında sorarsanız, Taha Allah'ın sevgilisidir, başkası değil, değil* (Kulhî, ts: 8).

İki metin arasındaki benzerlik حبيبي ve حبيب الله ve طه kelimelerinin tekrarı ile ما kelimesinin tekrarlanmasından anlaşılmaktadır ki, mevcut metinde dört defa, yine önceki metinde üç defa geçmiştir. Şair, edebi metinlerarasılık ilişkisini şekillendirirken özümseme mekanizmasını kullanmıştır.

Edebi metinlerarası münasebet kapsamında şair el-Yorbâvî 'nin şu sözü bulunmaktadır:

الله أكرمه في يوم مولده ووقت نشأته والقلب مشراح

*Allah onu doğduğu gün onurlandırdı, yetişirken, kalp açılmış olarak* ((Yorbâvî, ts: 49).

Şair, Peygamberi methederken Mustafa'nın yaşamını, doğduğu gün Allah'ın ona güzel hâllerle ve yine yetişirken güzel ahlakla ikramda bulunmasıyla ifade etmektedir. Zira Allah onun kalbini temizlemiş ve göğsünü açmıştır. Önceki beyit İbrahim Enyâs el-Kulhî 'nin sözünden alınmıştır:

والله أكرمه في يوم مولده ووقت نشأته وليل مسراه

*Allah doğduğu gün onu onurlandırdı, onun yetiştiği zaman ve İsra gecesi* (Kulhî, ts: 18).

### Arap Atasözleri ile Metinlerarasılık

Atasözleri, yaygınlık ve kullanım bakımından edebi sanatların en büyük yaşamsal unsurlarından birisi kabul edilir ve hiçbir kültür onlardan yoksun değildir. Atasözleri Arap nesrinde ifade araçlarının en eskilerindendir. Batı Afrika şairleri, Arap mirasının bir parçası olarak kabul edilen bazı atasözleriyle edebi münasebet kurmuşlardır. Arap atasözleriyle edebi metinlerarasılığın örnekleri arasında Malili şair Ahmed el-Bakkây Kunte 'nin (ö.1514 ) şu şiiri yer alır.

أخذ الفلوس عن النصار بزعمه فصدقت أجهل صادق من أجهل

*İddia ederek, paraları en-Naddar'dan aldı, Cahillerden doğru söyleyenin en cahilini onayladın* (Keşşât, 1996: 51).

Şair, kötüyü iyiden alanlara söylenen Arap atasözüyle edebi metinlerarasılık ilişkisi kurmuştur. Şiirle atasözü arasındaki ilişki, hem lafzî hem de manevîdir. Şiir olan mevcut metnin, atasözü olan önceki metne dâhil edildiğini görülmektedir. Şiir dinlenirken, anlam ve delalet bakımından bahsedilen atasözüne atıf yapılır. Şair, onu *ictirâr* yani (tekrarlama) yöntemiyle aynı bağlamda, üslup düzeyindeki farklılıklarla beraber yeniden yazmıştır.

Atasözüler ile ilgili örnekler arasında Senegalli şair Halife İbrahim Sakka Saddam'ı överek söylediği şu beyitleri de yer almaktadır:

قد سمناو كلبهم فالיום يأكلهم فهذه عبرة للقوم فاعتبروا

صَدَّامُ يَصْدِمُهُمْ قَتْلًا وَمَغْتَصِبًا بِالْعِزِّ وَالْجَدِّ وَالْإِيمَانِ تَنْتَصِرُوا

*Köpeklerini beslediler, bugün onları yiyor, bu insanlar için bir ibrettir, ibret alın.*

*Saddam onları öldürerek ve gasp ederek bezdiriyor, azımla, sıkı çalışma ve inançla kazanacaksınız (Maiga: ts: 37).*

Yukarıdaki beyit سَمْنٌ كَلْبِكَ يَكْلِكُ (köpeğini şişmanlat seni yer) (Meydânî, 1955: 1/333) olan Arap atasözünden alınmıştır. Bu da, zayıfken kendisine iyilik edilene ve sonradan güçlü olduğunda ihanet edene söylenir.

Konuyla ilişkin örnekler içerisinde Senegalli şair Zünnun sevgilisine yazdığı şiiridir:

إِنِّي أَقُولُ لِمَنْ يَبْتَغِي مَكَاتِبِي ذُوا النُّونِ (سُلْطَانُ أَهْلِ الشُّوقِ) عَنَوَانِي  
فَالشُّوقُ يَخْفُضُ مَنْ قَدْ كَانَ ذَا شَرَفٍ عَدَلًا وَيَرْفَعُ هَيَّانَ بِنَ بَيَّانٍ

*Bana yazmak isteyenlere söylüyorum, adresim Zünnun (özlem ehlinin sultanı)*

*Hasret, âdil ve şerefli kişiyi dibe çöker ve aslı ve nesebi meçhul bir adam yükseltir (Maiga, ts: 18).*

Beyitte geçen هَيَّانَ بِنَ بَيَّانٍ ifadesi, Arap atasözlerinden biri olup “kendisi ve aslı ve nesebi meçhul bir adama” söylenmektedir (Mecme-ul’luga, ts: 1005). Şair Ahmed Haydara, Kuveyt’e baskın düzenleyen Saddam Hüseyin’i şu beyitlerle övüyor.

دَعَمَ لِحَالِهِمْ كَالنَّسْرِ فِي لَهْفٍ حَمَايَةَ دَوْلَةِ النُّكْرَانِ تَحْتَضِرُ  
لَا فِي النَّفِيرِ وَلَا فِي الْعِيرِ دَوْلَتُهُمْ الْيَوْمَ لَا فَارِسَ فِيهَا فَيَنْتَصِرُ

*Onları merak içinde bir kartal gibi yalnız bırakın, koruyarak nankör devleti ölüyor*

*Devletleri bugün ne korna ne de kervan içindedir, kazanmaları için içinde tek bir süvari yok (Maiga, ts: 39).*

Şairin beytinde geçen لَا فِي الْعِيرِ وَلَا فِي النَّفِيرِ ifadesi Arapların لَا فِي النَّفِيرِ وَلَا فِي الْعِيرِ (ne korna ne de kervan içinde) (Meydânî, 1955: 2/221) atasözüyle metinlerarasılık ilişkisini kurmuştur. Bu atasözü genelde bir görevi yerine getirmeye uygun olmayan adam, menfaati olmadığı için hor görünmeyene söylenir. Yine Konuyla alakalı verilebilecek başka bir örnek ise aynı şairin şu beytidir:

عَمِي يَرُدُّ - وَلَا أُرِيدُ الْحَجَّ - بِي وَالْقَصْدُ شَرْطُ فِي اتِّجَاهِ الْمَعْمَلِ

*Amcam cevap veriyor - ve ben delil istediğim için değil - bana, Niyet, işe yönelmede şarttır (Keşşât, 1996: 52).*

Şair, عَمِي حَاجَ بِي وَإِنْ مَانَ رَايِدَهُ (amcam bana delil getirdi, onun öncülüğünü istemese de) atasözüyle metinlerarasılık münasebet kurmuştur (Almamî, 2007/218). Atasözün anlamı, insanın istemediği bir işe karışmasıdır. Mevcut ve önceki metne bakıldığında, iki metin arasında anlamsal bir benzerlik bulunduğu fark edilmektedir. Şair mevcut olmayan anlamlarını özümseme mekanizması aracılığı ile kullanmış, bu delaletleri mevcut metinde yazarken iki üslup ve bağlamla yeniden şekillendirmiştir.

Diğer örneği ise Moritanyalı şair Muhammed b. Ahmet el-Hassânî’nin kasidesinde yer alan şu beytidir:

فما زاد هذا النأي إلا صباية  
وعاوني منها بما كنت أختشي  
جاورتها أرجو السلو بقربها  
فدل علي (جاور الماء تعطش)

*Bu mesafeyi ancak özlem artırdı, Ama korktuğum şeyle ona karşı bana yardım etti,*

*Ona yakın oldum, ona yakınlıkla teselliymi umuyorum. (susayana su yakın olur)'a işarete etti* (Keşşât: 1997: 41).

Şair, Hassânî lehçesinden popüler olan جاور الماء تعطش (Suya yakın ol susuz kalırsın) atasözü ile edebi metinlerarasılık münasebeti kurmuştur (Atîk, 1999: 189). Bu atasözü, “bir şeye yakın olmak ondan nasibi artırmaz” anlamına gelmektedir. Şiirle mevcut metin arasındaki edebi metinlerarasılık ilişkisi hem lafzî hem de manevîdir. Şiirde, şairin önceki metinle aynı kelimeleri kullandığı, farklı tarz ve bağlamlarla *ictirâr* yani (tekrarlama) yöntemiyle önceki metnin delalet ve anlamlarından yararlandığı görülmektedir. Şair bu üslupla amacını açıklamayı hedeflemektedir. O da, bir şeye yakın olmanın ondan nasibi artırmayacağı düşüncesidir.

### Edebi Karakterlerle Metinlerarasılık

Batı Afrika Şairleri, öykünme ve istifade etme bakımından şiirle yetinmemişlerdir, şiirlerinde edebi karakterlere de yer vermişlerdir. Bu karakterlerle -olumlu ve olumsuz- metinlerarasılık ilişkisi kurmuşlardır. Karakterlerle metinlerarasılık kurma yöntemleri ise, şairden (adı veya soyadı) bahsetmek, onunla ilgili durumlardan (sevgilisi, evi ve şöhreti gibi) bahsetmek veya ona atfedilen meşhur bir sözden bahsetmektir.

Bunun örnekleri arasında, şair Lamin Diang’ın amcakızına olan sevgisini izah etmek için söyledikleridir:

|       |       |       |       |       |         |          |          |
|-------|-------|-------|-------|-------|---------|----------|----------|
| تغنى  | قبل   | كوني  | من    | تغنوا | لظبيات  | حسان     | فاتنات   |
| أذاقت | قلب   | عنتره | ما    | أذاقت | عبيلة   | في       | السابقات |
| بنينة | ألهمت | قبلي  | جميلا | سواحر | من      | قصائد    | خالدات   |
| فهذي  | سنة   | ثبت   | قديما | ستبقى | كالجبال | الراسيات |          |

*Şarkı söyleyenler benden önce şarkı söylediler, Güzel çekici kızlarına*

*Antaran’ın kalbi Ubeyle çektiği sıkıntıyı çekti, önceki yüzyıllarda*

*Önümde güzel bir öpücüğe ilham veren kıvrımıyla, ölümsüzlerin şiirlerinden bir sihirbaz*

*Bu, demirli dağlar gibi kalacak eski ve kanıtlanmış bir yöntemdir* (Maiga, 2012: 7).

Şair, başına gelen sıkıntıları ve talihsizlikleri izah etmeye çalışmış ve şunu dedi: ilk flört eden ya da aşk tuzağına düşen kişi o değildim. Aşk ve onu uğruna acı çekmek eski bir gelenektir. Kutsal kalacak ve takip edilecektir; bu yüzden yaşlıya merhamet etmez ve ona asla acımaz.

Malili şair Ömer Traore’nin أركب الأشعار مرتجلا (doğaçlama şiirler yazan benim) adlı şiirinde, şiirselliğiyle övüldüğü ve kendisi usta bir şair olduğu anlatan beyitler örneklerimiz arasında yer almaktadır:

|                              |    |     |       |           |       |
|------------------------------|----|-----|-------|-----------|-------|
| لا تعجبوا شاعر الكونين منغمس | في | بحر | فاطمة | الزهراء   | ملتحم |
| أنا الذي أركب الأشعار مرتجلا | في | كل  | بحر   | وبالأوزان | التزم |

أنا على المتنبي رائد الأدب      لا أرتضي زعنفا والكل قد علموا  
قد سار ذكرى جملا مشرق الدول      والغرب قد سار فيه اختارني الأمم

*Şaşmayın Kâinatın şairini, Fatimetü Zehra'nın denizinde batmış*

*Doğaçlama şiirler yazan benim, Her kalıpta ve vezinlere riayet ederim*

*Mutanabbi üstünde edebiyatın öncüsüyüm Öfkeyi kabul etmiyorum ve herkes biliyor*

*Namım ülkelerin doğusuna kadar gitti ve Batısına da ulaştı, milletler beni seçti (Ture, ts: 89).*

Şair Muhammed el-Emin Diaby, مآثر ومفاخر (başarı ve gurular) adlı şiirinde Arap-İslam kültürünün nelere ulaştığını göstermek amacıyla bir grup edebi karakterlerin isimlerini zikretmektedir:

|                                |                              |
|--------------------------------|------------------------------|
| وإذا بنو السودان أضحوا قمة     | في العلم في كل الفنون تبحروا |
| أضحى بكل قبيلة منهم على        | مرّ الزمان زهيرهم أو عنتر    |
| فتناقلوا أشعارهم وتكاتبوا      | وتجمعوا بعكاظهم وتجمهروا     |
| بانت سعادهم فقال زهيرهم        | فيها كلام الحب لا يتكرروا    |
| وهجا جريرهم، وفاخر عمرهم       | وبكوا على أطلالهم، واستعبروا |
| وشدا بليلي قيسهم في عفة        | واهتز امرؤ قيسهم يتبختر      |
| وأتى أبو تمامهم بقصائد         | منضودة تسبي القلوب وتبهر     |
| وتأوهت خنساءهم برثائها         | صخرا من السودان لا يتنكر     |
| تركوا على مرّ الزمان معارفا    | كتبوا بها تاريخهم وتذكروا    |
| وتبحروا في النحو حتى إنه       | أضحى لديهم سيبويه أقدر       |
| وسطوا على العقد الفريد فلم يعد | عقد فريدا، بل عقودا تكثر     |
| نسجوا على نسج ابن مالم وارتقوا | مراقى الحريري عنه لم يتأخروا |
| بل زاحموا الياقوت في بلدانه    | فتفننوا، وتعمقوا وتبحروا     |

*Bir anda Sudan oğulları bir zirvede oldular, bilimde, tüm sanatlarda uzmanlaştılar*

*Her kabilesini kurban etti, Zamanla Zühayr 'leri veya Antara'ları*

*Öyleyse şiirlerini birbirilerine aktarılıp yazıştılar, ukkâz'larında toplanıp kalabalıklaştılar*

*Suâd'ları gitti ve Zühayr'leri, içinde tekrar edilmeyen aşk sözlerini olduğunu söyler*

*Cerîr 'leri hiciv yaptı, Amr'ları iftihar etti, Atlâlları (Yıkıntıları) için ağladılar ve geçtiler*

*İffet içerisinde Kays'ları Leyla'ya bağlandı, İmruu'l-kays'ları kibirlenerek havalara uçtu*

*Ebu Temmâm'lar kalpleri büyüleyen, esir alan uyumlu kasideler getirdi*

*Hansa'ları mersiyesiyle ah çekti, Sudan'dan inkâr edilmeyen bir Sahr.*

*Zamanla bilgiler bıraktılar, onunla Tarihlerini yazdılar ve hatırladılar*

*Daha iyi bir Sîbeveyh'leri oluncaya kadar nahiv ilminde uzmanlaştırdılar*

*ikdü'l-ferid'den intihal yaptılar ve artık bir değil, artan ikdü'l-ferid'ler olmuştur*

*İbn Malik'i örnek almışlar, Hariri'nin makamına yükseldiler, ondan geç kalmadılar*

*Aksine Yakut'un el-Buldan adı eseriyle yarıştılar, Böylece ustalaştılar, derinleştiler ve bilgin olmuşlar (Diaby, ts: 14).*

## SONUÇ

Bu makale, Batı Afrika bölgesinin Arap şiirindeki metinlerarasılık olgusunu inceleyip analizini yapmıştır. Bu şiirlerdeki metinlerarasılık olgusu incelenirken açığa çıkan sonuçlardan bazıları şunlardır:

Afrikalı şairler, şiirlerinde eski metinlerle çeşitli edebi metinlerarasılık yapmış, tek bir biçimle sınırlı kalmamışlardır; aksine şiirlerinin mısraları arasında metinlerarasılık çoktur ve onların şiirlerinde de mevcuttur. İmru'l-Kays, Hansâ, A'sâ, Kâ'b b. Züheyr, Hassân b. Sabit, Ebu Temmâm, Mütenebbî, Ferezdak, Fâzâzî, Bûsirî, Şeyh İbrahim Enyâs el-Kulhî gibi eski ve çağdaş şairlerden doğrudan veya dolaylı, kısmen veya tamamen etkilenmişlerdir.

Bu çalışma ile Batı Afrika bölgesindeki şairlerin Arap edebi mirasının anlamlarından yararlanarak güçlendirdikleri farklı şiir ve yaşam deneyimlerini ifade etme yetenekleri ortaya çıkmaktadır. Şairler önceki anlamı yalnız biçim ve içerik olarak türetmemişlerdir, Aksine birçok durumda, farklı bir anlam taşıyan yeni bir sanatsal mimari inşa ederken, bir öncekinin anlamından yararlanmışlardır. Şiirlerinde yer alan özümseme metinlerarasılık, Afrika kıtasında hâkim olan kültürün kanıtıdır.

Edebi metinlerarasılık, eski şairlerin deneyimlerini ve şiirlerinin içeriğini özümstedikleri ve onları şiirsel deneyimlerinde yeniden temsil ettikleri için Afrika şairlerinin şiirsel deneyimlerini şekillendirmede etkili olmuştur. Bu onların şiirsel metinlerini zenginleştirmiş ve onları geçmişle bugün arasında uyumu yakalayabilecek hale getirmiştir.

Şairin şiirsel deneyimlerini zenginleştirebilmesini sağlayacak edebi mirastan yararlanması geniş bir kültüre sahip olmasını gerektirir. Buna göre Batı Afrika şairlerinin şiir deneyimleri zengin bir metinlerarasılık içermektedir. Bu doğrultuda kendilerini birçok farklı kültürle beslediklemiştir.

Şairlerin eski edebi mirasa dönüp ondan yararlanmaları, şiirlerinin etkileyici anlamlara ve soyut niteliklere atfedildiğine dair açık bir kanıttır. Bu, modern çağın gerçekleriyle çelişmez, aksine çeşitli gerçekçi bilgileri barındırabilmişlerdir. Bu, aynı zamanda şiirsel mirası güçlendirmedeki olağanüstü yeteneğin kanıtıdır.

## KAYNAKÇA

A'sâ, M., (1950). Dîvânü'l-A'sâ el-kebir Meymûn b. Kays. thk. Muhammed Hüseyin. Mektebetü'l-Âdâp, İskenderiye.

Adîkeliken, D., (ts.). el-Kaside ed-dâliye ez-zehdiye ve beyânü fazlı et-taalluk bi ricâli's-sûfiyye. y.y. Lagos.

Albî, E. İ., (2005). er-Riyad. Matbaatu Albî, İlvern.

Amr K., (1991). Dîvânu Amr b. Külsûm. thk. Emel Bedi Yakup, Dârü'l-kitabi'l-Arabi, Beyrut

- Âzâm, M., (2000). en-Nasu'l-gâib: tecelliyâtü't-tenâs fi's-şii'r'il-Arabi, dirâse, ittihâdu'l-Küttâb el-Arap, Dimeşk.
- Belkûkî, A., (2000). Şerhu Dîvânî Ebi't-Tayyib el-Mütenebbî, Müessesetü Hindâhî li't-ta'lim ve's-Sekâfe, Kahire.
- Buhterî, V. U., (ts.). Dîvânü'l-Buhterî. thk. Hasan Kâmil, Mısır: Dârü'l-maarif, y.y.
- Câhiz, O., (1969). el-Hayavân. thk. Abdüsselam Muhammed Harun, el-Mücema' el-ilmî el-Arabi el-İslami, Beyrut.
- Cevherî, İ. H., (1999). es-Sihâh fi'l-luğa, Dârü'l-kutubi'l-ilmîyye, Beyrut.
- Dabbî, M., (1920). el-Mufaddaliyât ma'h şerh Ebî Muhammed el-Enbârî. thk. Karlos Yakup, Matbaatü'l-Âbâ' el-yesûiyyin, Beyrut.
- Dâğırî, M., (2007). en-Nevâfihü'l-itriyye, Şeriketü'l-Kudus, Kahire.
- Dûbiyâzi, M., (1996). Nazariyyetü't-tanâs, trc. Abdürrahim, Mecelletü alâmât, Fas.
- Ebû'l-Atâhiye, İ. K., (1986). Dîvânu Ebû'l-Atâhiye, Dâru Beyrut li't-tibaa ve'n-neşri, Beyrut.
- Ebû'l-Mudarrab, Z., (1997). Dîvânu Kâ'b b. Züheyr. thk. Ali Fa'ûr, Dârü'l-kutubi'l-ilmîye, Beyrut.
- el-Malî, Ş. İ., (2018). Gâyet'l-ereb fi rihleti't-talep, Dâru Salih, Kahire.
- Ensârî, H. S., (1994). Dîvânu Hassân b. Sâbit. thk. Abdu Ummuhana, Dârü'l-kutubi'l-ilmîye, Beyrut.
- Fâhûrî, H. (1983). Târihu'l-edebi'l-Arabi, el-Mektebe el-Bûlisiyye, Beyrut.
- Ferezdak, H., (1987). Dîvânü'l-Ferezdak. thk. Ali Fa'ûr, Dârü'l-kutubi'l-ilmîye, Beyrut.
- Halebî, B., (ts.). el-Muktefâ min sîreti'l-Mustafa. thk. Mustafa Muhammed, Dârü'l-hadis, Kahire.
- Hamdânî, F., (2003). Dîvânu Ebû Firâs el-Hamdânî, Dârü'l-kutubi'l-ilmîye, Beyrut.
- Hamdânî, S., (2013). et-Tanâs fî şii'rî Şâkir es-Seyyâb, Dâru mecilâyi li'n-neşri ve'tevzii, Amman.
- Hamevî, Y., (ts.). Mu'cemü'l-büldân, Dâru Sâdır, Beyrut.
- Hammâd, M., (1998). Tedâhulu'n-nsûs fi'r-rivâye el-Arabiyye, el-Heve el-Amme li'l-kitap, Kahire.
- Hansâ, T., (2004). Divânü'l-hansâ. thk. Hamdû Tammâs, Dârü'l-maarife, Beyrut.
- Hutey'e, C., (ts.). Dîvânü'l-Hutey'e, Dârü'l-Maarife li't-tibaa ve'n-neşri ve't-tevzii, Beyrut.
- İbn Fâris, A., (1999). Mu'cemü mekâyîsi'l-Luga, Dârü'l-kutubi'l-ilmîyye, Lübnan.
- İbn Manzûr, M., (2003). Lisânü'l-Arap, Dâru Mektebetü'l-hilâl, Beyrut.
- İbnü'l-Mu'tez, M., (ts.). Dîvânu İbni'l-Mu'tez. Beyrut: Dâru Sadır, t.y.
- İbnü'l-Mukaffâ', A., (1999). el-Edebü'l-kebîr ve'l-edebü's-şagîr. thk. İnâm Fevval, Dârü'l-kitabi'l-Arabi, Beyrut.
- İbşîhî, B. M., (1986). el-Müstetraf fî külli fennin müstezraf. thk. Müfit Muhammed, Dârü'l-kutubi'l-ilmîye, Beyrut.
- İlverî, A. A., (1983). Lübâbu'l-Edeb, Matbaatü's-Sekâfe el-İslamiye, Lagos.

- İlverî, Â. A., (ts.). el-Fevâkihü's-Sâkita, Merkezu't-ta'lîmü' l-Arabi, Lagos.
- İlverî, Â., (1981). Nizâmu't-ta'lîmi'l-Arabi ve târihuhu, Dârü'l-Arabiyye, Beyrut.
- İmru'l-Kays, H., (1984). Dîvânu İmru'l-Kays. thk. Muhammed Ebu'l-Fazıl, Dârü'l-Maarif, Beyrut.
- Kaba, İ., (2011). Eş-şi'ru'l-Arabî fi'l-garbi'l-İfîki hilale'l-Karnî'l-işrin el-mîlâdî, Menşûrâtî'l-munazzameti'l-islâmiyye li't-terbiye ve'l-ulum ve's-sekâfe, İSESKO.
- Kebîr, E., (2013). et-Tanâsu'-ş-şîiri fi'ş-şîir'il-Arabi en-Nijeri: kesâidü Muhammed Cemil sâdis enmûzecen, el-mu'temerü'l-vatani li cemiyeti müderrisi el-lugati'l-Arabiyyeti ve âdâbiha bi Nijerya, Nijerya.
- Keşşât, M. (1997). A'lâmûn nine's-sahara, Darü'l-Mülteka li't-tibaa ve'n-neşri, Beyrut.
- Keşşât, M., (1996). Min mekâid şuarâ-'il-Arap fi's-sahara, Şeriketü'l-mülteka li't-tibaa ve'n-neşri ve't-tevzii, Beyrut.
- Keşşât, M., (1996). Nemâzicun mine'ş-şîir'il-Arabi fi's-sahara, Şeriketü'l-mülteka li't-tibaa ve'n-neşri ve't-tevzii, Beyrut.
- Krsteva, J., (1997). İlmu'n-nas, tr. Ferit ez-Zâhî, Dâru Tübkâl li'n-neşri, Kazablanka.
- Kulhî, İ., (ts.), Mecmuu kesâidi'l-mevlidi'n-Nebevî, y.y. Senegal.
- Kulhî, İ., (ts.). ed-Devâvînu's-sitte, y.y. Senegal.
- Lûşîn, N., (1424). et-Tanâs beyne't-turâs ve'l-muâsara, Mecelletü Ummü'l-Kurâ li ulûmi'ş-şerîati ve'l-lugati'l-Arabiyyeti, Safer, Mekke.
- Macit, C., (2003). et-Tanâs ve't-telakkî, dirâsâtun fi'ş-şîir'il-Abbâsî, Dâru'l-kindî, Amman.
- Muhammed, A., (1992). Tahlilü'l-hitabi'ş-şîirî, istrâtejiyetü'n-tenâs, el-Merkezü's-Sekâfî el-Arabi, Kazablanka.
- Muhammed, B., (1985). Hedâsetü's-suâl, Dâru'tenvîr li't-tibâa ve'n-neşir, Beyrut.
- Musa, M., (2011). “et-Tevesşülâtü fi'ş-şîir'il-Arabi en-Nijerî: esbâbun ve itticâhâtun”. Mecelletü cîl ed-Dirâsâti'l-Edebiye ve'l-fikrîye, sayı 45 cilt 4 Ocak, s. 64.
- Mütenebbî, T., (2004). Dîvânu Ebi't-Tayyib el-Mütenebbî, Matbaatü'z-Zehra li'l-i'lâmi'l-Arabi, Kahire.
- Nahvi, H., (1987). Bilâdu'ş-şînkî: el-menâre ve'r-ribat, el-munazzame el-Arabiyye li't-Terbiye ve's-Sekâfe ve'l-ulum, Tunus.
- Ömer, M., (1988). Şeyh Ebubekir el-Atîk ve dîvânühu hedîyyetü'l-Ahbâb ve'l-hillân, Matbaatü'z-Zehra li'l-i'lâmi'l-Arabi, Kahire.
- Ömerî, H., (2007). İşkâliyyetü't-tenâs: mesrehiyyetü Sadullah enmûzecen, Dâru'l-kindî li'n-neşri, Amman.
- Revâşide, S., (1986). Meânî en-nas, Müessetü'l-Arabiye li'idirâsati ve'n-neşri, Beyrut.
- Salik, A., (ts.). Mersiyyetü Muhammed et-Tahir, Mektebetü Mahmud Dedep Hammû, yazma eseri, Timbuktu.
- Sekâfî, O., (ts.). el-Veziriyât, y.y. Nijerya.
- Sise, E., (ts.). Resâu Burûm Cemil, özel kütüphane, yazma eseri, Senegal.
- Şînkîfî, M., (ts.). Divânü'l-hazeliyyin, ed-Dârü'l-kavmiyye li't-tibaa ve'n-neşri, Kahire.

Tebrîzî. H., (1994). Şeyhu dîvânî Ebî Temmâm, thk. Raci el-Esmer, Dârü'l-kitabi'l-Arabi, Beyrut.

Todorov, T., (1987). Fi usûl'il-Hhitâb en-nakdî el-cedit. trc. Ahmed el-Medînî, Dâru's-şuûn es-sekâfiyye, Bağdat.

Tuğrânî, A., (1986). Dîvânü't-Tuğrânî. thk. Ali Cevat-Yahya el-Cubûrî, Metâbiu'd-Devha el-Hadise, Devha.

Vezir, C., (ts.). Dîvânu ithâfî'l-kârî' bibâdi kesâidi Muhammed el-Buhârî, özel kütüphane, yazma eseri, Nijerya.

Yorbâvî, A., (2016). Vemdetün min düreri şeyh Ebu'l-fetih, y.y, Nijerya.